UPRIZARJAMO ODRAST

manj je več – priročnik odrastniških praks in uporabnih primerov za odrast uprizoritvene umetnosti

Bunker, Ljubljana · avgust 2026

UPRIZARJAMO ODRAST
manj je več – priročnik odrastniških praks in uporabnih primerov za odrast uprizoritvene umetnosti

Založnik: Bunker, Ljubljana
Urednica: Špela Kopitar
V sodelovanju z: Policy Lab, Inštitut za politike prostora IPoP, Inštitut Wuppertal, Zavod Motovila
Izdano v Ljubljani, avgust 2026

Zin *manifest manj*: Petra Korent
Fotografije: Nada Žgank
Zeleni abonma: oblikovala Tanja Radež

Publikacijo financira Ministrstvo za kulturo s sredstvi Podnebnega sklada.

Vsebina

1 · Zakaj odrast? Uvod v priročnik

Na kratko · Največje zmage in Bunkerjeva odrastniška orodja

2 · Metodologije in orodja

3 · Odrast organizacije

4 · Odrast outputov uprizoritvene organizacije

5 · Odrast mobilnosti

6 · Kako se je Bunker odzval na Odrastniška orodja za umetniške prakse

7 · Zin *manifest manj* (Petra Korent)

8 · Kompendij člankov z Aplavz.art

9 · Priloga: Zeleni abonma – kolektivni seznami umetniških del

10 · Viri, orodja in branje naprej

POGLAVJE 1

Zakaj odrast?

manifest manj, ŠD Tabor, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Uprizoritvena umetnost se o podnebni krizi rada pogovarja na odru. Ta priročnik govori o tem, kaj se zgodi, ko isto vprašanje postavimo zaodrju: pisarni, festivalski kuhinji, poti na gostovanje, številu premier v sezoni in ljudem, ki vse to nosijo.

Odrast v nekaj stavkih

Odrast (angl. *degrowth*) je ekonomska in politična teorija ter praksa, ki izhaja iz preproste ugotovitve: neskončna rast na končnem planetu ni mogoča. Odrast ne pomeni le, da naredimo »manj istega«. Sprašuje, kaj je dobro življenje, kaj je uspeh in kako ga merimo, če ne samo s številkami, ki vedno rastejo. Zeleni prehod je v odrast vgrajen: odrast zmanjšuje porabo virov, hkrati pa zahteva, da so viri pravičneje razporejeni in da se pri tem ne izčrpavajo ljudje.

Za kulturo je to vprašanje zelo konkretno. Financerji, festivali in občinstva so navajeni na »več, hitreje, bolje«: več premier, več dogodkov, več gostovanj, več obiskovalcev. A vsaka nova produkcija porabi material, energijo, poti in – največkrat spregledano – človeško delo in pozornost.

Projekt Manj je več

Bunker je od decembra 2024 do avgusta 2026 izvajal projekt **Manj je več**, ki ga je financiralo Ministrstvo za kulturo s sredstvi Podnebnega sklada (javni razpis Zeleni prehod v kulturi). Izhodišče je bilo, da odrast preizkusimo na sebi: na lastni organizaciji, na lastnih outputih in na lastni mobilnosti. Ne kot prenos »dobre prakse« iz centrov ekonomske in kulturne moči, ampak kot poskus razvoja ukrepov, ki ustrezajo našemu okolju.

V vlogi smo zapisali, da smo na področju zelenega prehoda periferne države Evrope *dvojna periferija*: države centra imajo več virov za spremembe, emisije lahko selijo na periferijo in imajo prevlado pri razvoju ukrepov, ki jih moramo drugje pogosto kupovati, čeprav niso prenosljivi na naše razmere. Zato smo hoteli razviti prakse, ki jemljejo v obzir okolje, ki virov nikoli ni imelo na pretek.

Projekt je imel tri področja:

- **odrast organizacije** – kako delamo, kako porabljamo energijo in čas, kako skrbimo drug za drugega;
- **odrast outputov** – koliko produkcij, postprodukcij in festivalskih dogodkov naredimo in kako dolgo živijo;
- **odrast mobilnosti** – kako potujemo mi, naši gostje in naše občinstvo.

Pri delu so nas spremljali partnerji: **Policy Lab** (odrast in organizacija), **Inštitut za politike prostora IPoP** (trajnostna mobilnost), **Inštitut Wuppertal** (orodje SAPA) in **Zavod Motovila** s fundacijo Umanotera (Pospeševalnik zelenih veščin v kulturi in kalkulator ogljičnega odtisa). Projekt se je povezoval z evropskima projektoma **Greenstage** in **Festival SPA**, v katerih Bunker sodeluje s festivalom Mladi levi. Zaključil se je z dvodnevnim dogodkom **manifest manj** 24. in 25. avgusta 2026 v ŠD Tabor, v okviru 29. festivala Mladi levi.

Kako uporabljati priročnik

- **Poglavje 2** predstavi metodologije in orodja, ki smo jih uporabljali. Vsa so javno dostopna in jih lahko uporabite tudi vi.
- **Poglavja 3–5** opisujejo, kaj smo na posameznem področju naredili, kaj se je obneslo in kaj ne. Vsako se konča s kratkimi napotki »kako začeti«.
- **Poglavje 6** je naš odgovor na Odrastniška orodja za umetniške prakse Alexandre Papademetriou, točko za točko.
- **Poglavje 7** je zin *manifest manj* Petre Korent – risbe, ki so nastajale v živo na zaključnem dogodku.
- **Poglavje 8** zbira članke, ki so med projektom izšli na Bunkerjevem spletnem mediju Aplavz.art.

Priročnik ni recept. Je zapis poskusa – z uspehi, polovičnimi uspehi in neuspehi. Prav neuspehi so morda najbolj uporaben del.

NA KRATKO

Največje zmage

Po ena s področja – in še ena, ki jih povezuje. Ena je že tu, ena se vozi okoli, ena pa nas še čaka – zato je toliko bolj naša.

Opozorilo: prve tri zmage beri s ščepcem soli. Četrta je zapisana čisto zares.

1

ODRAST ORGANIZACIJE

Cilj: prosti petki!

Največja zmaga je, da smo si upale cilj sploh zapisati. Prostega petka v projektu še nismo uvedle sistemsko – administrativno in časovno je (še) nemogoč. A ne odnehamo: včasih so ljudje delali tudi ob sobotah, pa so jih danes vsi veseli. Prosti petek ostaja naš militantno optimističen cilj.

2

ODRAST OUTPUTOV

Deljenje namesto kopičenja: abonmaji in priporočilni seznami

Manj nove produkcije, več kroženja tistega, kar že imamo. V času projekta Manj je več smo Tovariški abonma razvile v abonma s **150 vpisanimi** in **6 partnerskimi organizacijami**. Na manifestu manj je nastal še Zeleni abonma – kolektivni priporočilni seznam knjig, predstav, filmov in drugih del, ki odpirajo vprašanja ekologije in odrasti.

3

ODRAST MOBILNOSTI

Kolesarske zmage Bunkerja

Stojala za kolesa na Slomškovi, festivalska ekipa, ki se med prizorišči vozi s kolesom, pridružitev akciji Polni zagona – in najbolj zabavna od vseh: **Stara elektrarna ima zdaj na voljo pumpo.** Majhna stvar za elektrarno, velik korak za vsako prazno zračnico.

BREZ ŠČEPCA SOLI

4 Nekdo, ki skrbi za spremembe – in daljše življenje umetnosti

Zeleni in odrastniški projekti si vedno zastavijo konkretne cilje: manj produkcije, manjši ogljični odtis, trajne spremembe pri mobilnosti. A vsaka taka sprememba terja čas in delo vse ekipe – in nekoga, ki ji posveti razmislek, izobraževanje in voljo ter ekipo potegne v izvajanje. Manj je več je dosegel zastavljene kazalnike, **največji uspeh pa je, da imamo zdaj v ekipi osebo, ki skrbi za spremljanje in spreminjanje.** Šele to omogoča trajne spremembe.

Druga temeljna pridobitev: posvetile smo se cilju, ki ga postavljajo odrast, kulturna politika in kulturni sektor sam – **manj produkcije, več postprodukcije.** Na ravni Bunkerja smo ga dosegle, še pomembneje pa je, da smo začele razvijati dolgoročne prakse deljenja in kroženja umetniških del, ki delom podaljšajo in razširijo življenje. Kulturne ponudbe ne krčimo, ampak jo delamo bolj trajnostno. Zeleni abonma je prvi primer; nove načine smo zasnovale v prijavi na razpis Ministrstva za kulturo iz sredstev Podnebnega sklada. Če bo projekt odobren, smo pripravljene – če ne, bomo del aktivnosti izvedle drugače, v partnerstvu z drugimi kulturnimi organizacijami.

UPRIZARJAMO ODRAST · MANJ JE VEČ

Bunkerjeva odrastniška orodja

po **The Degrowth Toolbox for Artistic Practices**
Alexandra Papademetriou, 2021
degrowthtoolbox.net

Tri vrednote in osem strategij za umetnost, ki ne raste na silo. Preizkušeno v Bunkerju, Stari elektrarni in na festivalu Mladi levi – z uspehi, polovičnimi uspehi in z vprašanjem »a delamo na urgenci?«.

TRI VREDNOTE

Blaginja
WELL-BEING

Sredi festivala vse ustavimo in gremo na piknik. Svet se ni podrl. Preverile smo.

Skrb
CARE

Pazimo, kdo je preobremenjen, in mu delo olajšamo, preden pregori. Pregorevanje ni dokaz pridnosti.

Skupnost
COMMUNITY

Obiskovalci so nam podarili krožnike in kozarce. Zdaj festival jé iz skupnega servisa.

OSEM STRATEGIJ

1 Počasnost in lenoba
SLOWNESS / LAZINESS

Ko situacija postane kritična in čutimo pritisk, nekdo na glas vpraša: »A delamo na urgenci? Kaj se zgodi, če tega ne naredimo?«

2 Vidno skrbstveno delo
MAKING CARE WORK VISIBLE

Tudi skupna kava je delo. In tisto, kar »samo« drži vzdušje, je pogosto najpomembnejše.

3 Deljenje virov
SHARING RESOURCES

Manj produkcije, več deljenja: abonmaji, priporočilni seznami, bralni klubi.

4 Alternativni prostori in platforme
ALTERNATIVE & INDEPENDENT SPACES

Pisarna kot varen prostor in Stara elektrarna, ki jo poskušamo upravljati skupaj z drugimi.

5 Samoorganizacija
SELF-ORGANISATION

Dokler čakamo boljši javni prevoz, se vozimo skupaj in s kolesi.

6 Kako biti zvit
REDIRECTION OF INSTITUTIONAL RESOURCES

Razpisni hekerji: pišemo, kar hočejo, delamo, kar hočemo.

7 Militantni optimizem
MILITANT OPTIMISM

Včasih so delali ob sobotah. Nekoč bomo rekli: »Si predstavljaš, včasih so delali ob petkih?!«

8 Ostati s težavo
NAVIGATING CONTRADICTIONS

Najboljše spremembe so tam, kjer so najtežje. Na festivalu je govedina šla z menija – a tudi brez govedine izzivov mrgoli.

Bunker, Ljubljana · projekt Manj je več · 2024–2026
Projekt je financiralo Ministrstvo za kulturo s sredstvi Podnebnega sklada.

manj je več

POGLAVJE 2

Metodologije in orodja

Svetovalne mize na dogodku manifest manj, 24. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Metodologijo odrasti smo razvijali dvotirno: s strokovnjakinjami in strokovnjaki Policy Laba ter po Odrastniških orodjih za umetniške prakse Alexandre Papademetriou. Ob tem smo uporabljali še orodja za merjenje in samooceno, ki so jih razvili naši partnerji.

2.1 Odrastniška orodja za umetniške prakse (The Degrowth Toolbox for Artistic Practices)

Avtorica: Alexandra Papademetriou (2021). **Vir:** degrowthtoolbox.net. Spodaj je naš prevod in povzetek različice 0.2.

Orodja so hkrati predlog in povabilo. Nastala so iz umetniškega raziskovanja in sprašujejo: kako si lahko zamislimo in uresničimo odrastniški pristop k umetnosti? Umetnost pogosto služi aktivističnim gibanjem kot sredstvo družbenih sprememb – a kako lahko aktivistične vrednote vstopijo v umetniške prakse same in ustvarijo pravičnejše in bolj človeško polje? Avtorica poudarja, da orodja niso dokončna ali avtoritativna, temveč izhodišče za nadaljnji dialog – nekaj, na čemer lahko gradimo, in nekaj, kar lahko razstavimo.

Kaj je odrast

Odrast je predvsem kritika pripovedi o nenehni gospodarski rasti in rasti kot družbenem cilju. V kapitalističnih kulturah rast enačimo z izboljšanjem: bolj ko proizvajamo in kopičimo, bolje nam gre. Tudi v umetnosti pogosto mislimo, da več ko delamo in več umetnosti »potisnemo« v svet, več priložnosti in kapitala (finančnega ali kulturnega) bomo dobili. Odrast opozarja na preprosto dejstvo,

da neskončna rast na končnem planetu ni mogoča, in predlaga družbe, urejene okoli blaginje človeškega in nečloveškega življenja, pravičnosti, avtonomije, preprostosti, druženja in skrbi.

Tri vrednote

Blaginja (dobrobit). Zadovoljevanje temeljnih človeških potreb: ne le materialnega udobja, ampak tudi odnosov, avtonomije, ekološke vzdržnosti in občutka smisla. To je v nasprotju z običajnimi merili »blaginje« v kapitalizmu, kot je materialno bogastvo.

Skrb. Temeljno delo za dobrobit ljudi in skupnosti – vsa vsakdanja dejanja, ki vzdržujejo življenje in odnose. V umetnosti je to vse nevidno delo, ki skrbi, da vse teče: da je prostor pospravljen, da je na voljo kava, da je urejena administracija, da se sodelavke in sodelavci med sabo ne pobijejo. Skrb temelji na priznanju medsebojne odvisnosti – nihče ni »sam svoj«. Skrbstveno delo je sistematično razvrednoteno, opravljajo pa ga največkrat najbolj izključeni: ženske, migrantke in migranti, delavski razred. Alternativa individualizmu je solidarnost.

Skupnost / kolektivnost. Skupnost ni idealizirano mesto brezpogojne ljubezni, ampak pragmatična mreža avtonomnih članic in članov, ki temelji na vzajemnih odnosih in potrebuje stalno skrbstveno delo. Združevanje virov ustvari sinergijo, bolj raznoliko rabo virov in kulturo prispevanja. In še: nobene sistemske spremembe v umetnosti ne doseže posameznica sama – posameznike je veliko laže potiskati sem in tja.

Štiri stvari, ki se jim odrečemo

Učinkovitost. Učinkovitost v tradicionalnem smislu pomeni čim več izhodov s čim manj vložka – logiko trga. V umetnosti gre na račun globine, kompleksnosti, niansiranosti, raziskovanja, eksperimenta, refleksije, evalvacije, razprave, kritičnosti, participacije, več pogledov in skrbi – v korist lahko merljivih rezultatov in izpolnjenih rokov.

Tekmovalnost. Umetniški svet je zgrajen na tekmovanju: za sredstva, razstavne prostore, pozornost, celo izobrazbo. Kdor zmaguje, zmaguje še naprej in kopiči vire. Tekmovanje je tisto, kar v veliki meri omogoča naše izkoriščanje. Sodelovanje na enakopravnih temeljih pa odpira prostor za skrbne in hkrati resnično kritične strokovne odnose.

Kultura garanja (nenehno prekomerno delo). Pritisk, da nenehno ustvarjamo, se kažemo, gradimo življenjepis, se tržimo in vse v življenju spremenimo v umetniški izdelek. Zaposlenost postane statusni simbol, kot da je naša vrednost sorazmerna z našo dejavnostjo. To škoduje telesnemu in duševnemu zdravju ter svetu okoli nas, ker ob tem divje porabljamo vire. Tesnoba glede produktivnosti izhaja iz prekarnosti polja – vprašati se moramo, koliko s sodelovanjem v teh strukturah ohranjamo prav strukture, ki nas držijo v prekarnosti.

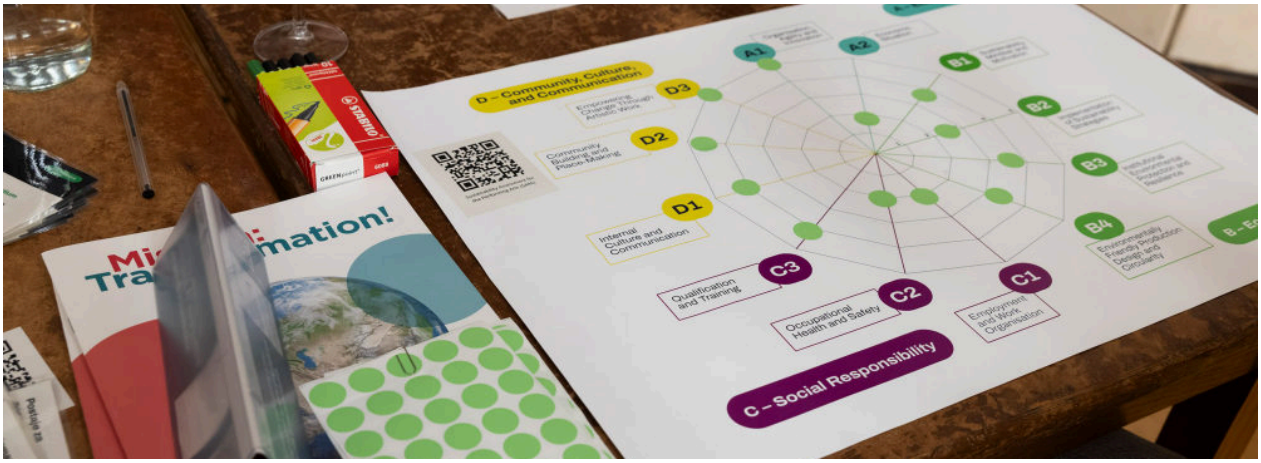
Prevelika odvisnost od financerjev, galerij, muzejev, zbirateljev in naročnikov. Pogosto se zdi, da ima umetniški projekt le dve poti: trg ali javne razpise. Trg umetnost zreducira na dekoracijo in naložbo. Razpisi vodijo v projekte, ki so birokratizirani že od začetka – ideje so stisnjene v omejeno število znakov in najboljši so pogosto kot predlogi. Ko z institucijami sodelujemo, lahko svoje položaje in vire strateško uporabimo za gradnjo skupnosti ali jih preusmerimo k družbeno preobrazbenim namenom.

Osem strategij

1. **Počasnost / lenoba.** Neposredno nasprotje učinkovitosti in garanja. Določena mera lenobe se upira nenehni aktivnosti in daje prednost počitku in razmisleku. V trenutkih navidezne nedejavnosti ideje »kompostirajo« in lahko nastane bolj premišljen pristop k ustvarjanju.
2. **Vidnost skrbstvenega dela.** Večina dela pri umetniških projektih je nevidna: delo producentk, izdelovalcev, organizatork, podpornikov in izobraževalk, ki je redko podpisano in slabo plačano. Ko to delo naredimo vidno, spodkopavamo mit o izključno individualnem dosežku, priznamo prispevke, ki jih največkrat opravljajo marginalizirani umetniški delavci, in postavimo temelje za zahtevo po pravičnem plačilu.
3. **Deljenje virov.** Kjer dostop do virov določa vidnost in uspeh, deljenje demokratizira priložnosti. Ne gre le za materialne vire, ampak tudi za mentorstvo, podporo in skupne prostore. Deljenje orodij, prostorov in znanja postane oblika vzajemne pomoči in krepi solidarnost.
4. **Ustvarjanje alternativnih in neodvisnih prostorov in platform.** Neodvisni prostori so zatočišče za eksperiment, mladim umetnicam in umetnikom omogočajo, da najdejo svoje mesto, in vsem lokalnim ustvarjalcem priložnost za srečevanje in skupno delo. Razgrajujejo hierarhije in decentralizirajo kulturno avtoriteto.
5. **Samoorganizacija.** Prepričanje, da lahko posameznice in skupine same zamislijo, opredelijo in izvedejo svoje delo – neodvisno od zunanjih avtoritet. Pomeni premik od hierarhij k sodelovanju, avtonomiji in skupnemu odločanju; samoorganizirane pobude se hitreje odzivajo na nove izzive.
6. **Preusmerjanje institucionalnih virov (ali: kako biti zvit).** Večina od nas mora igrati institucionalno igro: prijavljamo se na razpise, delamo z galerijami, iščemo naročila. Ko se znajdemo v (morda začasnem) privilegiranem položaju in upravljamo vire, lahko pravila tu in tam upognemo in del virov preusmerimo ali prerazporedimo – v finančno pomoč, razstavne priložnosti, izobraževanje – tistim, ki so bili izključeni.
7. **Militantni optimizem – ali utopizem kot strategija.** Ne naivni optimizem, ki čaka na samodejno spremembo, ampak dejaven, odločen optimizem, ki prepoznava skrite možnosti in jih okrepi. Konkretne utopije odpirajo prostor za alternative in delujejo proti pripovedi »ni alternative« (TINA). Defetizem je samouresničujoča se prerokba – če si idealizma ne morejo privoščiti umetnice in umetniki, kdo potem?
8. **Krmarjenje med protislovji – ali ostati s težavo.** Živeti po svojih vrednotah je privilegij. Govorimo o radikalnem potencialu počitka, nato pa delamo na več slabih projektih hkrati, da plačamo najemnino; delamo z institucijami, ki jih imamo za izkoriščevalske; tekmujemo za razpise. »Ostati s težavo« pomeni priznati nelagodje protislovij in se soočiti z neizogibnimi neuspehi, ne da bi opustili prizadevanje za spremembo. Sprememba je proces: predlagati, preizkusiti, kritizirati in predlagati znova.

> **Kako uporabiti v organizaciji**
>
> Orodja so napisana predvsem za umetnice in umetnike, a jih lahko prevedemo v organizacijo: na sestanku ekipe preberite eno vrednoto, eno odpoved ali eno strategijo in se vprašajte, kje jo že živimo, kje ji nasprotujemo in kaj bi lahko poskusili naslednji mesec. Bunker se je osredotočil na tri strategije (glej poglavje 6). Ni treba vseh naenkrat.

2.2 Ekonomija krofa

Svetovalna miza na dogodku manifest manj, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Avtorica modela: Kate Raworth (*Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, 2017). **Viri za delo:** Doughnut Economics Action Lab (DEAL), doughnuteconomics.org.

Ekonomija krofa je ena od metodologij, ki nam jih je priporočil Policy Lab. Na dogodku manifest manj jo je za svetovalno mizo »Ekonomija krofa: kako živeti dobro znotraj ekoloških meja?« predstavila Ajda K. Pistotnik (Policy Lab, Mednarodna politična šola odrasti).

Model si predstavljamo kot krof z luknjo v sredini:

- **Notranji rob (družbeni temelj)** – minimalni standardi za dostojno življenje, pod katere nihče ne bi smel pasti: hrana, voda, zdravje, izobrazba, stanovanje, dohodek in delo, politični glas, družbena enakost, mreže …
- **Zunanji rob (ekološki strop)** – meje, ki jih planet še prenese: podnebne spremembe, izguba biotske raznovrstnosti, onesnaževanje, raba sladke vode in tal …
- **Testo krofa** – varen in pravičen prostor za človeštvo. Uspeh ni rast, ampak to, da smo »v testu«: da nihče ne pade v luknjo in da ne prestopimo zunanjega roba.

Kate Raworth krof imenuje kompas za blaginjo: vabi nas, da znova premislimo, kaj je ekonomija, komu služi in kaj pomeni uspeh. Za kulturo to pomeni, da napredek ni vedno več, hitreje in višje.

Kako začeti: krof za kulturno organizacijo

1. Na velik list narišite dva kroga. Notranji naj predstavlja *družbeni temelj* vaše organizacije: kaj potrebujejo zaposleni, zunanji sodelavci, umetnice in umetniki ter občinstvo (pošteno plačilo, varnost, čas za počitek, dostopnost …).
2. Zunanji krog naj predstavlja *ekološki strop*: energija, material, odpadki, hrana, potovanja.
3. Za vsako postavko skupaj ocenite, ali ste pod temeljem (nekomu nekaj manjka), v testu ali nad stropom (porabite preveč).
4. Izberite po eno točko, kjer ste pod temeljem, in eno, kjer ste nad stropom, ter zanju določite prvi korak.
5. Čez leto dni krof narišite znova in primerjajte.

Pripravljena orodja in delavnice: *Doughnut Design for Business* (DEAL), delavnica krofa projekta STAGES za gledališča (sustainablestages.eu), *Degrowth Donut* Inštituta za politično ekologijo, Zagreb (ipe.hr).

2.3 SAPA – Sustainability Assessment for the Performing Arts

Ta del ostaja v angleščini, v jeziku izvirnega orodja.

Developed by: Wuppertal Institute for Climate, Environment and Energy (Dr. Carolin Baedeker, Eva Eiling, Kim Huber) in co-creation with the partners of the Greenstage project (Theater Oberhausen, Volkstheater Wien, Latvian National Theatre, Bunker, Municipality of Mantua). **Download:** greenstage.eu/en/sapa-tool (analogue and online versions, questionnaire, workshop agendas, SAPA radar, action plan template).

SAPA is a dialogue-based self-analysis tool that supports performing arts organisations in the sustainable development of their organisation. It helps to identify strengths and areas for improvement, engage employees and foster collaboration towards more sustainable production processes. It is based on the SAFE method (Sustainability Assessment for Enterprises) and was first adapted for culture in 2022 with Wuppertaler Bühnen und Sinfonieorchester.

Four dimensions: A – Economy · B – Ecology · C – Social Responsibility · D – Community, Culture and Communication. Beyond the ecological footprint, SAPA pays particular attention to an organisation's *handprint* – the positive, structural changes it can trigger.

Who: a SAPA team of 6–20 people from all departments and hierarchical levels, including management. Requirements: open dialogue, respect for opinions, support from leadership.

Six phases:

1. **Formation of a SAPA team** – read the guide, inform colleagues, set workshop dates.
2. **Status quo analysis** – each member fills in the questionnaire (statements rated 1–5); the averages form the SAPA radar.

3. **Profile of strengths and weaknesses** – discuss the radar in Workshop 1; strengths on green, weaknesses on red post-its; dots mark the biggest potential.
4. **Action planning** – Workshop 2 (ideally within two weeks): measures, first steps, responsibilities, time and costs for each dimension.
5. **Implementation of measures** – keep results accessible, stay in touch, support each other.
6. **Controlling** – repeat the questionnaire, compare radars, update the action plan; repeat the cycle regularly.

V Bunkerju smo samooceno SAPA izvedli na začetku projekta in jo izvajamo še naprej. Med prvimi ukrepi, ki so izšli iz nje, je bil mehanizem za samodejno zapiranje vrat v kletnih prostorih Stare mestne elektrarne, ki preprečuje izgubo toplote (v sodelovanju z Elektrom Ljubljana).

V projektu Greenstage je nastal tudi **Zero Waste Stage Toolbox** – praktična zbirka za preprečevanje odpadkov v uprizoritvenih umetnostih: vodnik po korakih, ozadje, ukrepi za takojšnjo rabo, primeri dobrih praks in orodje za spremljanje toka materialov (koliko materiala za produkcije je ponovno uporabljenega in koliko novega). Dostopen je na greenstage.eu.

2.4 Pospeševalnik zelenih veščin v kulturi in kalkulator ogljičnega odtisa

Razvila: Zavod Motovila in fundacija Umanotera (Hana Vodeb, 2025), sofinanciralo Ministrstvo za kulturo iz Sklada za podnebne spremembe. Gradiva so objavljena pod licenco CC BY-NC 2.0 (priznanje avtorstva, nekomercialno). Več: motovila.si.

Pospeševalnik je mentorski program za kulturne organizacije, ki vodi skozi krog:

ocena stanja → cilji in strategija → kazalniki → ukrepi in merjenje → evalvacija učinkov in nova strategija.

- **Zelena ekipa in zeleni manager:** določite ekipo, ki bo preizpraševala stanje in nato skupaj določala cilje in ukrepe; srečujte se redno (npr. enkrat na mesec, 1–2 uri); na prvem srečanju se pogovorite o vlogah, organizaciji, dilemah in strahovih, načrtu dela in o tem, kako lahko z zgledom vplivate na druge.
- **Pripomoček za oceno stanja** v šestih stebrih: poraba energije; dostopnost in mobilnost; ravnanje z odpadki; zelena nabavna politika (tudi hrana in tisk); okoljski vpliv (svetloba, hrup, biodiverziteta, digitalni odtis); ozaveščanje javnosti.
- **Kalkulator ogljičnega odtisa** (Excel, Umanotera): po zavihkih izračuna emisije zaradi energije, prevozov (na delo, službeni, partnerjev, občinstva), nastanitev, hrane in pijače, materialov in odpadkov ter vode. Izračun je natančen toliko, kolikor so natančni podatki; najbolj uporaben je za primerjave – med leti, med viri emisij ali na obiskovalca.

Bunker je za začetno meritev pisarne uporabil škotski kalkulator Creative Carbon Scotland (*CCS tenants energy toolbox*), za vse nadaljnje pa kalkulator Pospeševalnika.

2.5 Spremljanje mobilnosti (IPoP)

Pripravila: Inštitut za politike prostora IPoP (Maja Simoneti, Urška Didovič).

Metodologija ima štiri korake:

1. **Ocena stanja** – anketa za zaposlene (kraj bivanja, čas in način poti na delo, kaj bi jih spodbudilo k bolj trajnostnim potem) in intervju o službenih poteh, potovanjih umetnikov in prihodih občinstva.
2. **Priprava ukrepov** – orodja za spremljanje in priporočila za ozaveščanje.
3. **Spremljanje** – vsaj eno leto, po možnosti z enim festivalom vmes, v treh preprostih tabelah: službene poti zaposlenih (po Ljubljani, po Sloveniji, v tujino), potovanja umetnikov in zunanjih izvajalcev, ki jih organizira organizacija, ter prihodi obiskovalcev na dogodke.
4. **Ocena in ukrepi za naprej** – splošni ter ciljni za zaposlene, občinstvo in umetnike.

> **Nasveti IPoP, ki so se nam zdeli posebej uporabni**
>
> - V tabelo službenih poti dodajte stolpec »opombe«: ali ste preverili bolj trajnostno možnost in kaj je odločilo izbiro.
> - Pri občinstvu naj bo beleženje preprosto: križec v tabeli ob blagajni ali zbirna škatla z barvnimi kroglicami (peš, kolo, avtobus, vlak, avto).
> - Imenujte osebo, ki skrbi za mobilnost, in za nazaj izpolnite podatke iz potnih nalogov.
> - Razmislite, ali je pot nujna – ali jo lahko nadomestite ali združite z drugimi opravki.
> - Namesto pokroviteljskih nasvetov (»pridite raje s kolesom«) raje komunicirajte koristne informacije: kje je tlačilka za kolesa, kje so postaje, koliko časa traja predstava, da si ljudje lahko organizirajo javni prevoz domov. Humor pomaga.
> - Narišite zemljevid dostopnosti prizorišča: peš in kolesarske razdalje, postaje mestnih koles, avtobusov in vlaka.

2.6 Svetovanje in literatura Policy Laba

Policy Lab (Ajda K. Pistotnik, Tomaž Zaniuk in drugi) je za Bunker aprila 2025 pripravil kuriran pregled knjig, člankov, orodij in praks s področja odrasti – od temeljnih del do odrasti v kulturi, v organizacijah, v globalnem jugu in v zelenem prehodu. Izbor je v poglavju 10. Policy Lab ga razume kot »orodje v podporo refleksiji, delovanju in strateškemu razmisleku« in kot povabilo k pogovoru o kulturi, ki ni zasidrana v paradigmi »več, hitreje, bolje«.

POGLAVJE 3

Odrast organizacije

Gradiva na svetovalni mizi, manifest manj, ŠD Tabor, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Odrast organizacije ne pomeni le manjše porabe elektrike. Pomeni tudi vprašanje, koliko dela je preveč, kdo nosi nevidno delo in kako delamo tako, da nas delo ne izčrpa.

Kaj smo naredili

- **Izmerili smo izhodišče.** Izračunali smo ogljični odtis pisarne na Slomškovi 7 za leto 2024 (8.335,90 kg CO_2e, največ zaradi elektrike) in pregledali porabo elektrike, energentov in vode za pisarno in Staro mestno elektrarno za leti 2023 in 2024.
- **Samoocena SAPA** (poglavje 2.3) in prvi ukrep: samodejno zapiranje vrat v kletnih prostorih Stare elektrarne.
- **Pospeševalnik zelenih veščin:** skozi ves projekt smo sodelovali v mentorskem programu Motovile in Umanotere.
- **Svetovanje Policy Laba** in primerjava njihovih priporočil z Odrastniškimi orodji Alexandre Papademetriou. Osredotočili smo se na tri strategije: *vidnost skrbstvenega dela*, *deljenje virov* in *krmarjenje med protislovji*. V praksi to pomeni redne razmisleke o prihodnjih aktivnostih in o tem, kako jih smiselno povezati in združiti ter tako prihraniti čas in energijo, ter vzajemno pozornost glede preobremenjenosti: razbremenitev in pomoč tistim sodelavkam, ki jo v danem trenutku najbolj potrebujejo.
- **Povezovanje sorodnih projektov.** Vodje Bunkerjevih »zelenih« projektov (Manj je več, Greenstage, Festival SPA) so se redno usklajevali na internih sestankih. Zato je bil mogoč skupen zaključni dogodek *manifest manj*, namesto več ločenih.
- **Zelene zaveze** za Bunker, festival Mladi levi in Staro mestno elektrarno (glej okvir spodaj in članek v poglavju 8).

Zelene zaveze Bunkerja (izbor)

- **Energija:** v pisarni ugašamo nepotrebne luči, termostat je ob naši odsotnosti na minimumu; uporabljamo delujoče aparate iz druge roke, pri novih izberemo energetsko varčen razred.
- **Odpadki in materiali:** odpadke natančno ločujemo, čim več materiala ponovno uporabimo, elektronske naprave popravimo namesto zamenjamo.
- **Mobilnost:** v službo prihajamo s kolesom ali javnim prevozom; na službenih poteh se izogibamo letalu in avtomobilu, kadar povezave to dopuščajo.

Zaveze niso končne rešitve, ampak smernice. Vsako leto jim dodamo nov vidik in preverimo, ali jih izpolnjujemo.

Kaj kažejo meritve

Kaj smo merili	Prve tri mesece (dec. 2024–feb. 2025)	Zadnje tri mesece (jun.–avg. 2026)	Opomba
Ogljični odtis pisarne	2,23 t CO_2e	0,56 t CO_2e	Velik padec, a predvsem zato, ker primerjamo zimo (ogrevanje) s poletjem. Rezultat ni zanesljiv dokaz spremembe.

Kazalnik v vlogi je predvideval primerjavo prvih in zadnjih treh mesecev projekta. Šele med delom smo ugotovili, da je taka primerjava za pisarno skoraj neuporabna, ker večino razlike povzroči letni čas. **Nauk:** izhodiščno in končno meritev načrtujte v istem obdobju leta ali primerjajte cela leta.

Kaj se ni obneslo: odrast dela

Najmanj uspešni smo bili prav pri tistem, kar je odrasti najbližje – pri **odrasti dela**. Nekaterih želja ekipe, na primer prostih petkov, ni bilo mogoče uvesti sistemsko. Odrastniško razmišljanje je postalo del načrtovanja aktivnosti in delovnih procesov, a ostaja na ravni internih dogovorov, ne pravil. V zaključnem poročilu smo zapisale, da se bomo še naprej trudile najti načine, kako te prakse utrditi in dvigniti nad raven internih dogovorov.

Zakaj je odrast dela tako težka, dobro pokažejo ugotovitve evalvatork festivala SPA (spodaj): ekipe so premajhne zaradi finančnih omejitev, financerji in kulturne politike pa zahtevajo veliko dogodkov in obiskovalcev. Delo ene organizacije je ujeto v sistem, ki ga sama ne more spremeniti.

Odrast festivala: kaj so ugotovile evalvatorke festivala SPA

V evropskem projektu **Festival SPA** (Slow Performing Arts) Bunker s festivaloma Santarcangelo (Italija) in Homo Novus (Latvija) preizkuša, kako upočasniti festival in ustvariti prijetnejše okolje za vse. Strokovna skupina – **Julia Asperska, Bek Berger, Silvia Bottiroli in Marta Keil** – je leta 2025 obiskala vse tri festivale in opravila 32 pogovorov s člani ekip, od produkcije in komunikacije do tehnike, financ, vodstva, pripravnikov in zunanjih sodelavcev. Spodaj povzemamo njihovo poročilo *Time to learn from each other, rest all together and to slow downnnn* (z dovoljenjem avtoric).

Izhodišče: izčrpanost ne izvira le iz preveč dela, ampak tudi iz pomanjkanja »hranjenja« – iz razkoraka med vrednotami, okoli katerih gradimo programe, in delovnimi strukturami, v katerih moramo delovati. Najpogostejša misel v pogovorih: *festival naj bo sorazmeren virom (finančnim, človeškim …), ki jih imamo, in naj nas ne razteguje nenehno.*

Pet priporočil

1. **Priznajte različne ritme.** Oddelki imajo vrhunce dela ob različnih časih. Če jih delimo, se laže podpiramo in vsak bolje vidi, kako njegovi zamujeni roki vplivajo na delo drugih.
2. **Priznanje šteje.** Kdor dela neposredno z umetniki in občinstvom, dobi veliko zahval; drugi slišijo le, ko gre kaj narobe. Delite pohvale na jutranjem sestanku in zavestno izražajte priznanje sodelavkam in sodelavcem.
3. **Zaključek kot povratna informacija in praznovanje.** Po festivalu potrebujemo trenutek, ko je slišan vsak glas in ko skupaj proslavimo opravljeno delo – ritual, ki zapre eno poglavje in odpre prostor za naslednje.
4. **Jasna pričakovanja.** Mlajše sodelavke, pripravniki in prostovoljke potrebujejo jasnost o obsegu dela, odgovornostih in plačilu, preden začnejo. Hkrati je dolgoletno sodelovanje izkušenih z mlajšimi (mentorstvo) eden od dejavnikov, ki delo naredijo vzdržno.
5. **Manj je več.** Kamelji hrbet zlomijo zadnji, v zadnjem hipu dodani dogodki: še en pogovor, še ena majhna predstava, zabava, ki »mora« biti. Razmislite, ali res potrebujete zadnjih nekaj del v programu – festival bo imel še veliko izdaj.

Kaj so opazile na Mladih levih

- **Močna, povezana ekipa** je največja vrednota festivala; zaradi bližine in intenzivnosti pa potrebuje dodatno skrb.
- **Grožnja:** Bunkerjeva ekipa poleg festivala vodi veliko drugih projektov in nenehno piše prijave. To lahko dolgoročno vodi v izčrpanost in festivalu ne pusti pravega zaključka, evalvacije in praznovanja. Neenakomerna razporeditev dela čez leto ustvarja obdobja izjemne preobremenjenosti.
- **Piknik** sredi festivala je dragocen trenutek skupnega počitka – a tehnična in prostovoljska ekipa sta pri takih trenutkih pogosto izključeni.
- **Festivalski center** je bil bolj prostor ekipe in umetnikov kot občinstva. Manjkal je kraj, kjer bi se po predstavi srečali vsi.
- Gostoljubje: »Dobro gostoljubje ne stane denarja, ampak čas.«

Orodje: zemljevid stresnih vrhov (2 uri)

Potrebujete velik list papirja, flomaster in samolepilne lističe.

1. Narišite časovnico festivalskega (ali sezonskega) leta s ključnimi roki.
2. Vsak član ekipe na časovnico nalepi svoje najbolj stresne trenutke in jih na kratko pojasni.
3. Skupaj poglejte, kje se vrhovi prekrivajo in kdaj lahko ekipa podpre posameznika, ko je najbolj obremenjen.

Druge preproste ideje evalvatork: kratek video z zahvalami umetnikov in gostov za vso ekipo; dnevna kava brez načrtovanja; trije skupni rituali, ki jih zapišete in vključite v delo.

Priporočila in napotki: kako začeti

- **Izmerite izhodišče** – energija, voda, odpadki – in izberite primerljiva obdobja (cela leta ali isti meseci).
- **Sestavite zeleno ekipo** iz vseh oddelkov in se srečujte enkrat na mesec.
- **Izvedite samooceno SAPA** – zajame tudi ekonomsko in družbeno razsežnost, ne le ogljik.
- **Zapišite zaveze** in se k njim vsako leto vrnite.
- **Izberite dve ali tri strategije** iz Odrastniških orodij, ne vseh.
- **Naredite zemljevid stresnih vrhov** in na sestankih zavestno delite priznanje.
- **Povezujte sorodne projekte** – en skupni dogodek namesto treh ločenih.
- **Bodite pošteni glede meja:** nekaterih sprememb (npr. krajšega delovnika) ena organizacija ne more uvesti sama, dokler financerji merijo uspeh s številom dogodkov. To povejte tudi financerjem.

POGLAVJE 4

Odrast outputov uprizoritvene organizacije

Performans v trajanju *Moj dan počitka in sprostitve* Suzane Krevh, manifest manj, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

V vlogi smo si zastavile štiri premike: manj produkcije, več postprodukcije; manj produkcije, več občinstva in globlje izkušnje; manj novih produkcij, daljša življenja obstoječih; manj produkcije, nove oblike posredovanja umetniških del.

Kaj smo naredili

Pregledali smo stanje produkcij in postprodukcij ter premislili, kako ga uskladiti z načeli odrasti. Med letoma 2025 in 2026 se število novih produkcij ni zmanjšalo (2025: 3, 2026: 4), spremenila pa sta se načrtovanje in obseg:

- **Smer B** je pravzaprav nadaljevanje izobraževalnega programa: sodelujoči se zamenjajo, princip ostaja enak.
- Pri predstavi **Hamlet ali F.O.M.O.** (Francesca Berardi) je bil prevladujoči del Bunkerjeve koprodukcije mentorsko delo.
- **Kontekst kontekstov** (delovni naslov) je zasnovan kot predavanje-performans v ŠD Tabor.
- **Šlagerji pod krošnjami** so nadaljevanje projekta *Krpanje nevidnega* – postprodukcija oziroma nadaljevanje premiere, ne nova velika predstava.
- Poskrbeli smo za postprodukcijo vseh predstav iz leta 2025. Postprodukcij in mednarodnih gostovanj je bilo v letu 2025 skupaj 7, v letu 2026 9 (nekatera gostovanja so bila ob pisanju še v dogovarjanju).

- Srednje- in dolgoročno uvajamo strategijo večjega kroženja obstoječega in manj produkcije novega. Primer dobre prakse so predstave kolektiva **Beton Ltd.**, ki so nekatere stare že več kot desetletje, a so še vedno aktualne in žive.

Kazalnik iz vloge	Izhodišče	Cilj	Doseženo
Število produkcij, postprodukcij in festivalskih enot na leto (po poročanju Ministrstvu za kulturo)	50	45	41

Kaj nam ni uspelo: števila premier nismo zmanjšali, smo pa produkcijo spremenili – ne gre vsakič za novo veliko gledališko predstavo, ampak za nadaljevanje procesov ali manjše formate. Povečali smo število postprodukcij, vendar znižali število festivalskih dogodkov.

Festival Mladi levi: manj odtisa, enako festivala

Ker primerjava pisarne pozimi in poleti ni zanesljiva, smo izmerili tudi festival Mladi levi v Stari mestni elektrarni, ki je festivalski center. Festival poteka vsako leto ob istem času in s središčem v Stari elektrarni, zato sta leti bolj primerljivi kot zima in poletje v pisarni.

Festival Mladi levi (Stara mestna elektrarna)	2025	2026
Ogljični odtis (kalkulator Pospeševalnika)	9,30 t CO_2e	5,76 t CO_2e

Največji premiki:

- **Hrana:** v letu 2026 smo iz menija izločili govedino in povečali število veganskih obrokov. Festivalska kuhinja izbira lokalne in sezonske sestavine in količine prilagaja sproti, da je zavržene hrane čim manj.
- **Prevozi partnerjev:** manj kilometrov z letalom.
- **Občinstvo:** manj obiskovalcev je prišlo z avtom.
- **Kaj je naraslo:** poraba elektrike, ker je bil leta 2026 v Stari elektrarni festivalski dogodek vsak večer, medtem ko se je festival 2025 več dni dogajal izključno na drugih lokacijah.

Druge zaveze festivala: z zbiralno akcijo smo od obiskovalcev dobili veliko rabljenih krožnikov, servisov, skodelic in kozarcev, zato smo posodo in pribor za enkratno uporabo popolnoma izločili; ves material za festival in produkcije ponovno uporabimo, recikliramo ali shranimo; festival poteka v obstoječi infrastrukturi ljubljanskih dvoran. Pri novih produkcijah ponovno uporabimo scenografije in kostume starejših predstav ter kupujemo material iz druge roke.

Zeleni abonma: zaveza k več kroženja in manj produkcije

Zeleni abonma je kolektivni seznam priporočil – knjig, filmov, predstav, razstav, podkastov in drugih umetniških del, ki odpirajo vprašanja ekologije, trajnosti, odrasti in prihodnosti. Nastal je na svetovalni mizi dogodka manifest manj; priporočila sta zbirali in beležili literarna urednica Darja Marinšek in knjižničarka Simona Solina, seznam pa je oblikovala Tanja Radež.

Zeleni abonma razumemo kot **zavezo in primer dobre prakse** za odrast outputov. Eden od pomembnih poudarkov odrasti ni le vprašanje, česa naj delamo manj, ampak tudi, kaj vse že imamo in kako to bolje uporabljamo, delimo, vzdržujemo in vračamo v obtok. Namesto da ves čas proizvajamo nova dela, lahko več pozornosti namenimo obstoječim: da jih znova uprizarjamo, gledamo, beremo, si jih izposojamo in o njih govorimo. Zeleni abonma je povabilo k drugačnemu kulturnemu obisku: *manj novemu, več obstoječemu; manj produkciji zaradi produkcije, več kroženju; manj kopičenju, več deljenju.*

Seznam je začasen dokument, ki ga bomo dopolnjevali. Potekajo pogovori, kako bi ga povezali z drugimi deležniki v kulturi in ga sčasoma iz seznama spremenili v »aktivno« abonmajsko ponudbo. Celoten seznam je v prilogi (poglavje 9).

Priporočila in napotki: kako začeti

- **Preštejte** produkcije, postprodukcije in festivalske enote zadnjih let – brez izhodišča ni pogovora.
- **Pred vsako novo produkcijo vprašajte:** ali je to lahko nadaljevanje, postprodukcija, manjši format ali mentorstvo?
- **Načrtujte življenje predstave** že ob premieri: gostovanja, ponovitve, prenos v nov kontekst.
- **Hrana je največji hitri vzvod** pri festivalu: brez govedine, več rastlinske hrane, sezonsko in lokalno.
- **Zberite rabljeno posodo** pri občinstvu in se odpovejte enkratni uporabi.
- **Shranjujte in delite scenografije in kostume;** uporabite Zero Waste Stage Toolbox.
- **Merite festival vsako leto** ob istem času – to je najbolj primerljiva številka, ki jo boste imeli.
- **Priporočajte obstoječa dela** – naredite svoj Zeleni abonma.

POGLAVJE 5

Odrast mobilnosti

Svetovalne mize projekta Greenstage, manifest manj, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Že pri meritvah v projektu Imagine 2020 je Umanotera ugotovila, da pri dogodkih Bunkerjevega tipa – brez spektakla, večinoma v opremljenih dvoranah – največja priložnost za zmanjšanje odtisa ni sam dogodek, ampak to, kako nanj pride občinstvo. Mobilnost je zato pri nas eno ključnih področij.

Kaj smo naredili

- **Ocena stanja z IPoP:** intervju in anketa za zaposlene (februar–april 2025), nato skupna strategija odrasti mobilnosti.
- **Spremljanje:** od maja 2025 smo beležili službene poti zaposlenih, potovanja umetnikov in zunanjih izvajalcev ter prihode obiskovalcev v Staro mestno elektrarno in na festival Mladi levi.
- **Polni zagona:** pridružili smo se akciji IPoP, ki spodbuja trajnostno mobilnost in kolesarjenje.
- **Infrastruktura za kolesarje:** stojala za kolesa na Slomškovi ulici in zračna tlačilka za kolesa v Stari elektrarni.
- **Festivalska ekipa** se med prizorišči vozi s kolesom.
- **Gostujoče umetnice in umetnike** pozivamo, naj potujejo z vlakom ali avtobusom, kadar povezave to omogočajo.
- **Službene poti:** pregledali smo jih in začeli zavestno razmišljati o drugih možnostih potovanja v tujino, kot je letalo. Kadar je mogoče, za službene poti po Sloveniji uporabimo javni prevoz; kadar ni (pomanjkanje večernih prevozov), poti optimiziramo in za eno pot organiziramo več kot en sestanek.

- **Cilj za občinstvo** (Mladi levi in Stara elektrarna): večina obiskovalk in obiskovalcev pride brez individualne vožnje z avtom – z vlakom, avtobusom, kolesom ali skupnim avtomobilom.
- **Povezovanje:** sestanki z ekipo festivala Bobri, Motovilo, Asociacijo in Mestno občino Ljubljana o trajnostni mobilnosti v ljubljanski regiji in po Sloveniji (tudi za dejavnosti kulturno-umetnostne vzgoje).

Kaj kažejo meritve

Službene poti	Dec. 2024–feb. 2025	Jun.–avg. 2026
Število poti	17	12
Ogljični odtis	0,59 t CO_2e	0,28 t CO_2e
Povprečje na pot	0,035 t CO_2e	0,023 t CO_2e

Odtis na posamezno pot se je zmanjšal za približno tretjino (34 %), predvsem zaradi manj kilometrov z letalom in več vlaka in avtobusa. Cilj iz vloge (−20 %) smo presegli. Tudi pri festivalu Mladi levi so partnerji prepotovali manj kilometrov z letalom in manj obiskovalcev je prišlo z avtom (poglavje 4).

Kaj je bilo težko

- **Letalo ni vedno zamenljivo.** Zaradi terminov sestankov in festivalov potovanje z vlakom ali avtobusom ni vedno mogoče; kuratorska ekipa se trudi, a ne uspe vedno.
- **Javni prevoz po Sloveniji** ne pokrije večernih terminov, ko se dogodki končajo.
- **Zbiranje podatkov o občinstvu** je zamudno in nepopolno; med projektom so se izrisale pomanjkljivosti metod pridobivanja podatkov.
- **Leto spremljanja je kratko** za resno primerjavo – projekt je trajal manj kot dve leti, IPoP pa je priporočil vsaj eno leto z dvema festivaloma.

Priporočila in napotki: kako začeti

- **Začnite s tremi tabelami** (zaposleni, umetniki, občinstvo) in z eno odgovorno osebo.
- **Pred vsako potjo vprašajte:** je nujna? Jo lahko združim z drugimi opravki? Lahko gostujoči umetnik ob gostovanju naredi še kaj (delavnico, pogovor, rezidenco)?
- **Pišite si, zakaj ste izbrali letalo** – po letu dni boste videli vzorce.
- **Komunicirajte dostopnost, ne moralizirajte:** zemljevid postaj, čas konca predstave, tlačilka, stojala.
- **Uredite infrastrukturo:** stojala, tlačilka, dogovor z mestom za dodatna stojala ali postajo mestnih koles med festivalom.
- **Pri gostovanjih:** povabila umetnikom naj vključujejo vlak in avtobus kot prvo možnost; daljša gostovanja z več ponovitvami so bolj vzdržna od enkratnih.

POGLAVJE 6

Kako se je Bunker odzval na Odrastniška orodja

Poslušalnica Cona na dogodku manifest manj, 24. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Odrastniška orodja Alexandre Papademetriou smo preizkusile na lastni koži. Pri vsaki vrednoti in strategiji sta tu po dva Bunkerjeva primera – nekaj uspehov, nekaj poskusov in nekaj trme. Alexandra je bila gostja zaključnega dogodka manifest manj; njeno prisotnost smo izkoristile za dodatno svetovanje.

Tri vrednote

Blaginja (Well-being)

1. **Piknik sredi festivala.** Na Mladih levih en dan sredi najhujšega vrveža preprosto ustavimo festival in se z umetnicami, prostovoljci in ekipo z avtobusom odpeljemo na piknik. Svet se ni podrl. Preverile smo.
2. **Zaključni dogodek s posteljo.** Na manifestu manj sta sredi športne dvorane stali postelji, ob robu pa zofe in slušalke poslušalnice. Prvič smo na konferenci smele uradno poležavati.

Skrb (Care)

1. **Kdo danes potrebuje pomoč?** V ekipi pazimo, kdo je preobremenjen, in del dela prevzamemo, preden kdo pregori. Pregorevanje ni dokaz pridnosti, ampak znak, da smo nekaj spregledale.
2. **Popravimo, ne zavržemo.** Elektronske naprave popravimo, namesto da jih zamenjamo, aparate kupujemo iz druge roke. Skrb ni samo za ljudi – tudi starim grelnikom za vodo pripada drugo življenje.

Skupnost / kolektivnost (Community / Collectivity)

1. **Krožniki naših obiskovalcev.** Z zbiralno akcijo so nam obiskovalke in obiskovalci podarili toliko rabljenih krožnikov, skodelic in kozarcev, da smo posodo za enkratno uporabo popolnoma ukinile. Festival zdaj dobesedno jé iz skupnega servisa.
2. **Vsi zeleni na kupu.** Med festivalom smo na skupno srečanje povabile vse projekte, ki jih financira Podnebni sklad. Namesto da tekmujemo, kdo je bolj zelen, si raje izmenjamo kontakte in ideje.

Osem strategij

1 · Počasnost / lenoba (Slowness / Laziness)

1. **Prost dan v delovnem tednu.** Administrativno nemogoče? Časovno nemogoče? Nič ne de, ne odnehamo. Nekoč so bile tudi sobote delovni dan.
2. **Vprašanje za alarm.** Kadar se komu mudi ali se v pisarni začne kuhati pritisk, mora nekdo na glas vprašati: »A delamo na urgenci? Kaj se bo zgodilo, če tega ne naredimo?« Odgovor je presenetljivo pogosto: nič.

2 · Vidnost skrbstvenega dela (Making care work visible)

1. **Skupna kava je delo.** Ni odmor od dela, ampak delo, ki skrbi, da je ekipa sploh še ekipa.
2. **Vsa dela štejejo** – tudi tista, ki »samo« vzdržujejo vzdušje in dajejo občutek normalnosti. Brez njih bi bila pisarna samo prostor z mizami.

3 · Deljenje virov (Sharing resources)

1. **Manj produkcije, več deljenja.** Abonmaji, priporočilni seznami (Zeleni abonma), bralni klubi: umetnost, ki že obstaja, naj kroži, namesto da v predalu čaka na naslednjo premiero.
2. **Čas za kolegice in kolege si vzamemo vedno.** Vsaka ura, vložena v ljudi, je dobro naložena ura – tudi če je ni v nobeni časovnici.

4 · Ustvarjanje alternativnih in neodvisnih prostorov in platform (Creating alternative and independent spaces and platforms)

1. **Pisarna kot varen prostor.** Tu se lahko reče »ne zmorem« in »ne vem«, ne da bi se podrl strop.
2. **Poskus so-upravljanja Stare elektrarne** z drugimi organizacijami: ena hiša, več hišnikov.

5 · Samoorganizacija (Self-organisation)

1. **Dva procesa hkrati.** Dolgoročno se zavzemamo za boljši javni prevoz, ki ga same ne moremo zgraditi. Medtem se organiziramo same: skupni prevozi, kolesa, en avto za več ljudi.
2. **Na kolesu med prizorišči.** Festivalska ekipa se med prizorišči vozi s kolesom, za pomoč pa sta na voljo stojala na Slomškovi in tlačilka v Stari elektrarni. Nihče nam ni naročil, pa vseeno gre.

6 · Preusmerjanje institucionalnih virov (ali: kako biti zvit) (Redirection of institutional resources, or: being sneaky)

1. **Razpisni hekerji.** Učimo se razpisnih hacking sistemov: pišemo, kar hočejo, delamo, kar hočemo.
2. **Projekt Manj je več sam.** Iz Podnebnega sklada smo dobile denar za to, da delamo manj. Kazalnik uspeha je bil manjše število produkcij, ne večje.

7 · Militantni optimizem ali utopizem kot strategija (Militant optimism, or utopianism as strategy)

1. **Če ne gre danes, bo pa kdaj drugič.** Nekoč so delali vse sobote. Morda bomo nekoč rekli: »Si predstavljaš, včasih so delali ob petkih?!«
2. **Zaveze, ki rastejo.** Zelenim zavezam vsako leto dodamo nov vidik. Ne čakamo popolnega sveta, gradimo ga po koščkih.

8 · Krmarjenje med protislovji ali ostati s težavo (Navigating contradictions, or staying with the trouble)

1. **Najboljše spremembe se zgodijo tam, kjer so najtežje.** Na primer na krožniku: na festivalu Mladi levi smo iz menija vrgle govedino in povečale število veganskih obrokov. Hrana je prinesla največji posamični prihranek ogljičnega odtisa festivala.
2. **Včasih vseeno letimo.** Zaradi terminov festivalov vlak ni vedno mogoč. Tega ne skrivamo, ampak vsakič zapišemo, zakaj. Tudi protislovje je podatek.

POGLAVJE 7

manifest manj

Zin Petre Korent. Risbe so nastale v živo na dogodku manifest manj, 24. in 25. avgusta 2026, ob festivalu Mladi levi v ŠD Tabor.

Mladi Levi

Manifest

MANJ

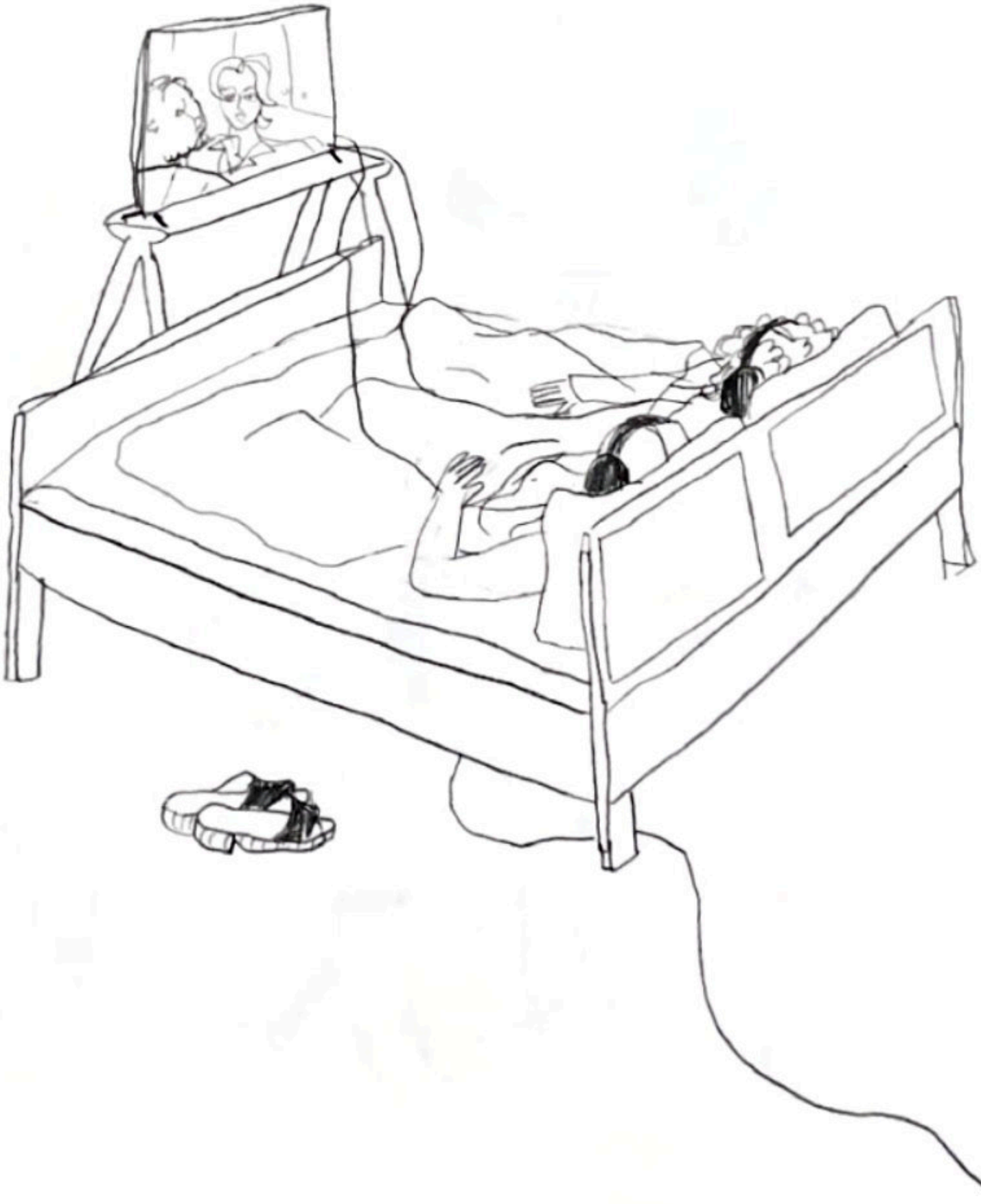
2026

Ribe nastale ob klepetu.

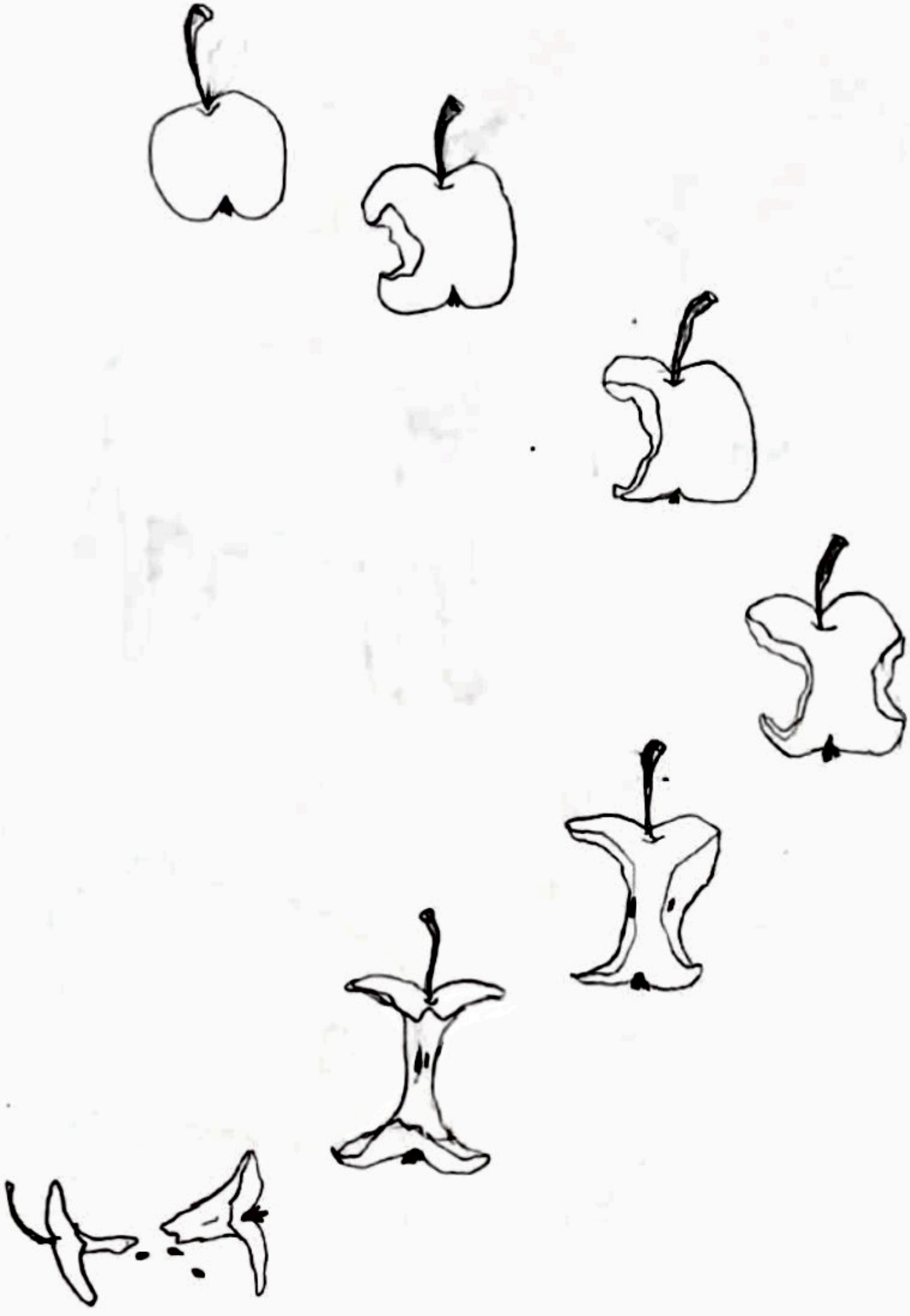
by

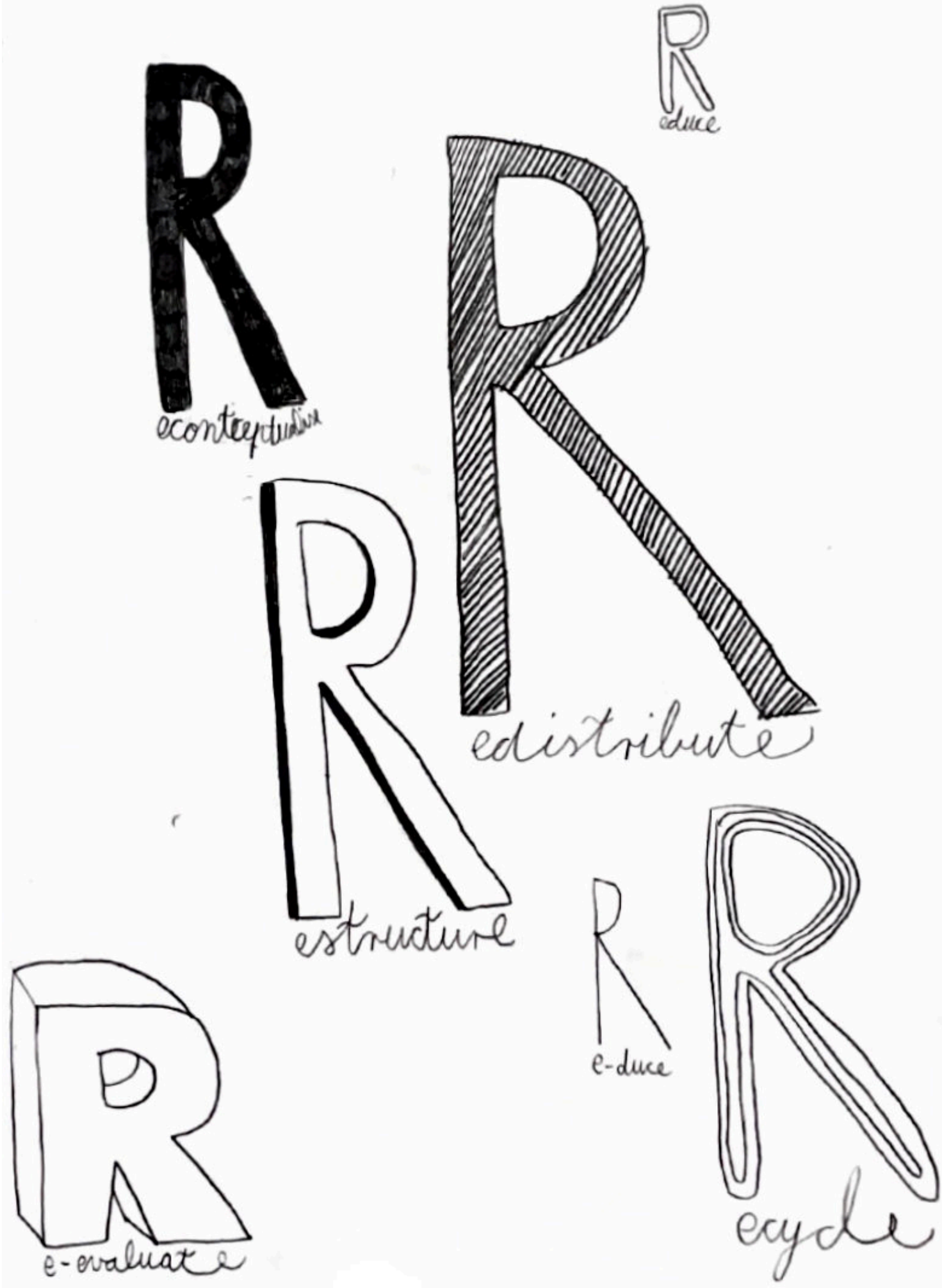
Petra Korent

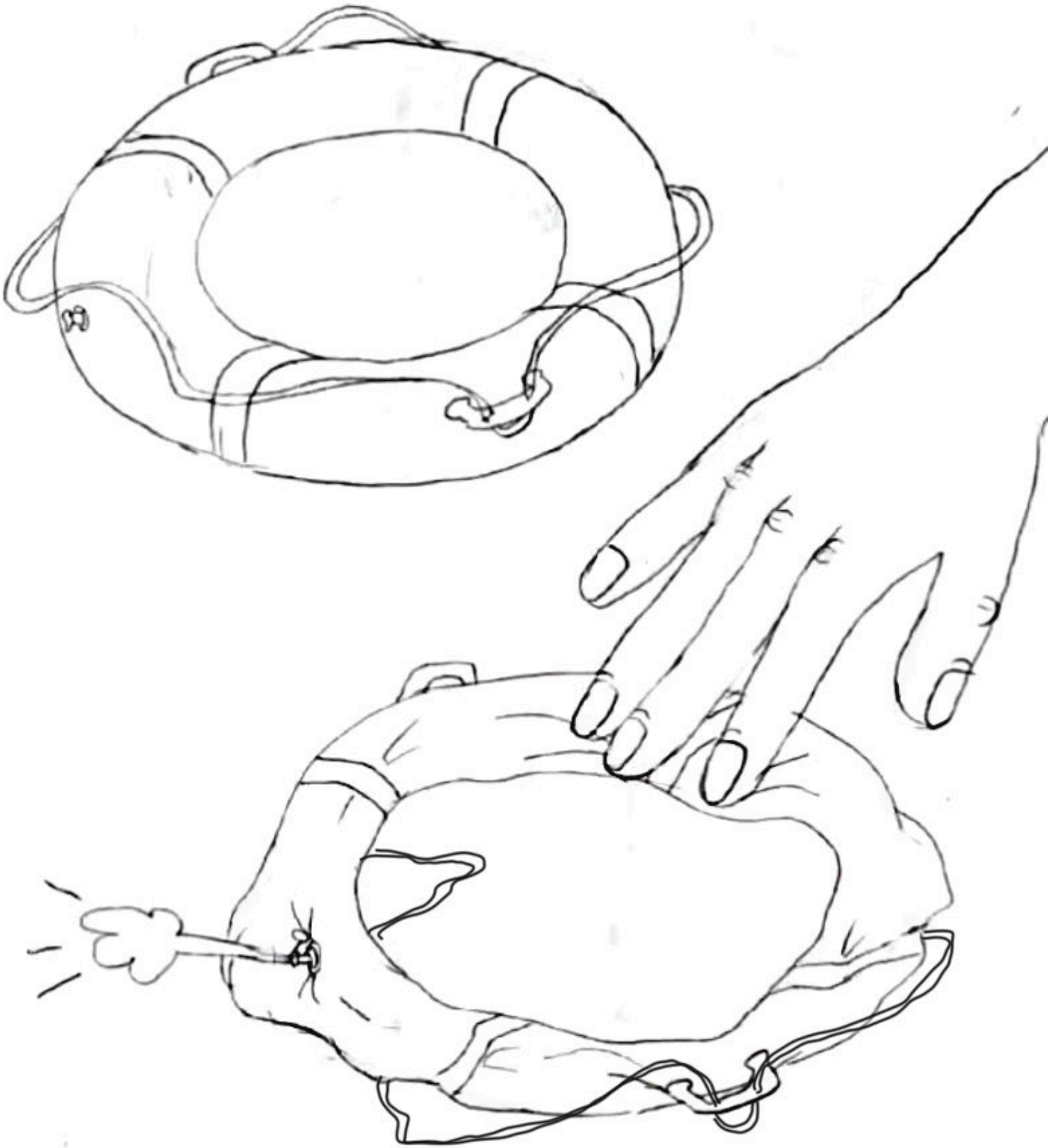
Korent

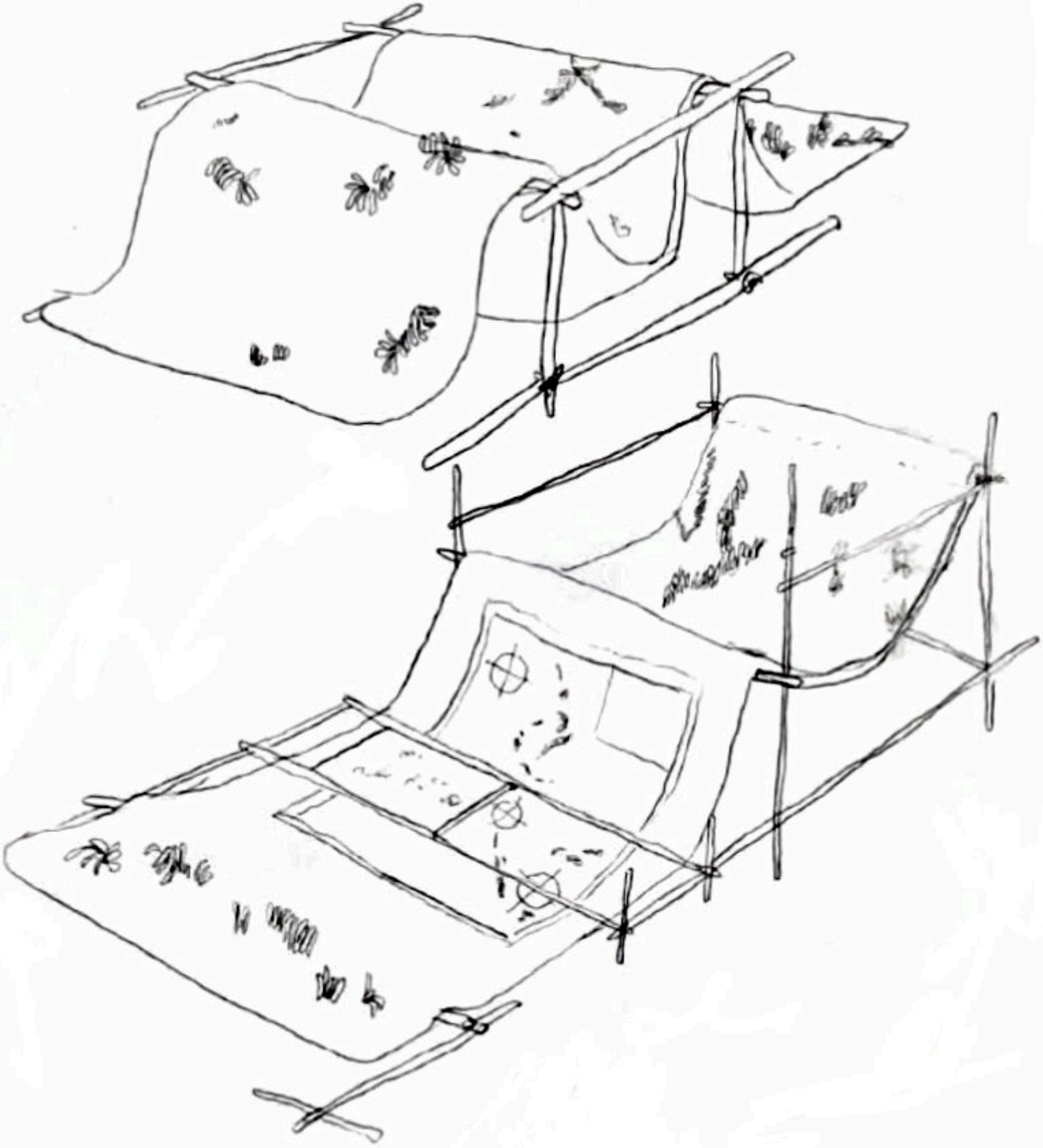

R
educe
R
econtextualise
R
edistribute
R
estructure
R
e-duce
R
e-valuate
R
ecycle

bombe na dnu morja

I come from a place where survival is not heroic. It is _____

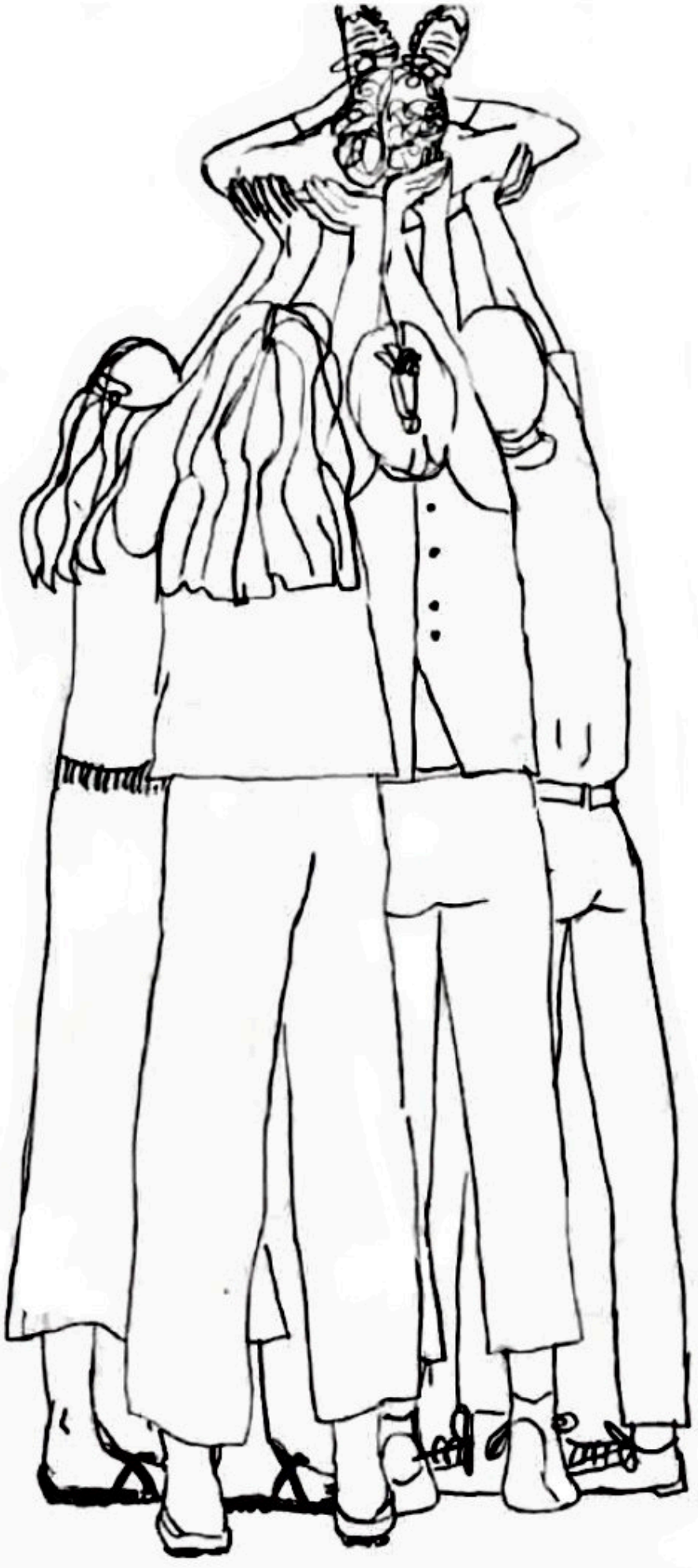
_____.

I come from a place where survival is not heroic
It is _____
_____
_____
_____.

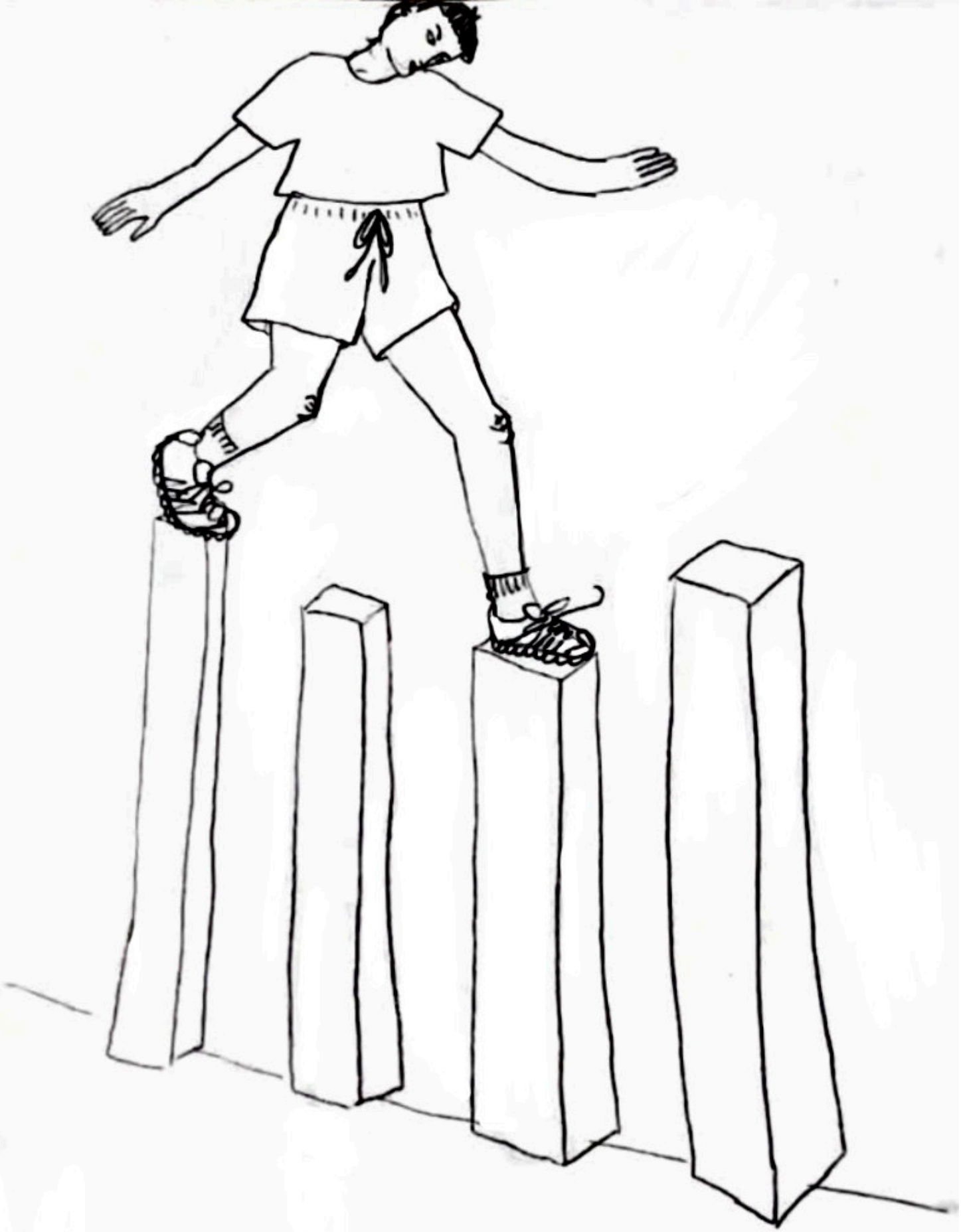
I come from a place where survival is not heroic. It is

_____

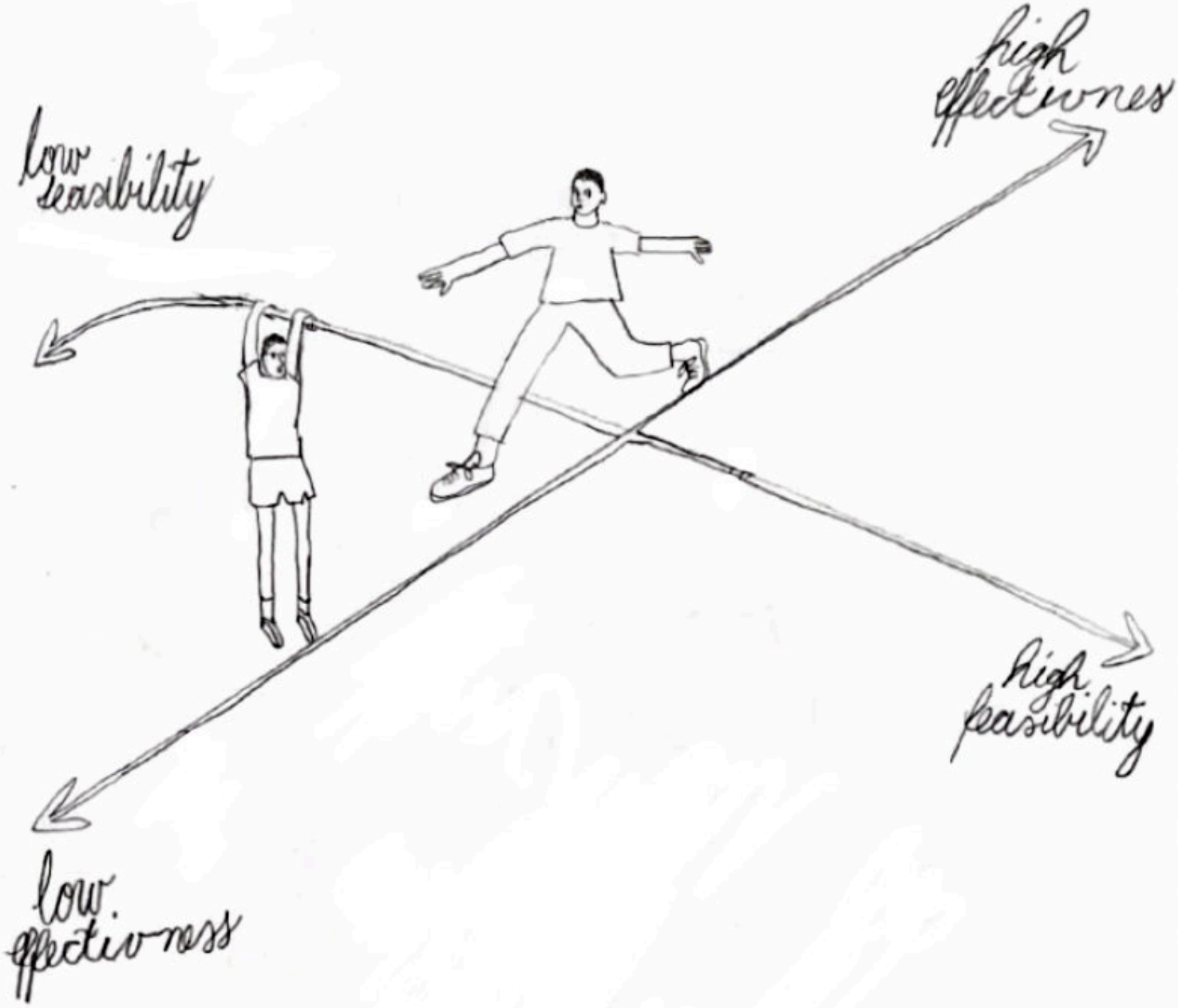
don't draw the artist, just let it go.

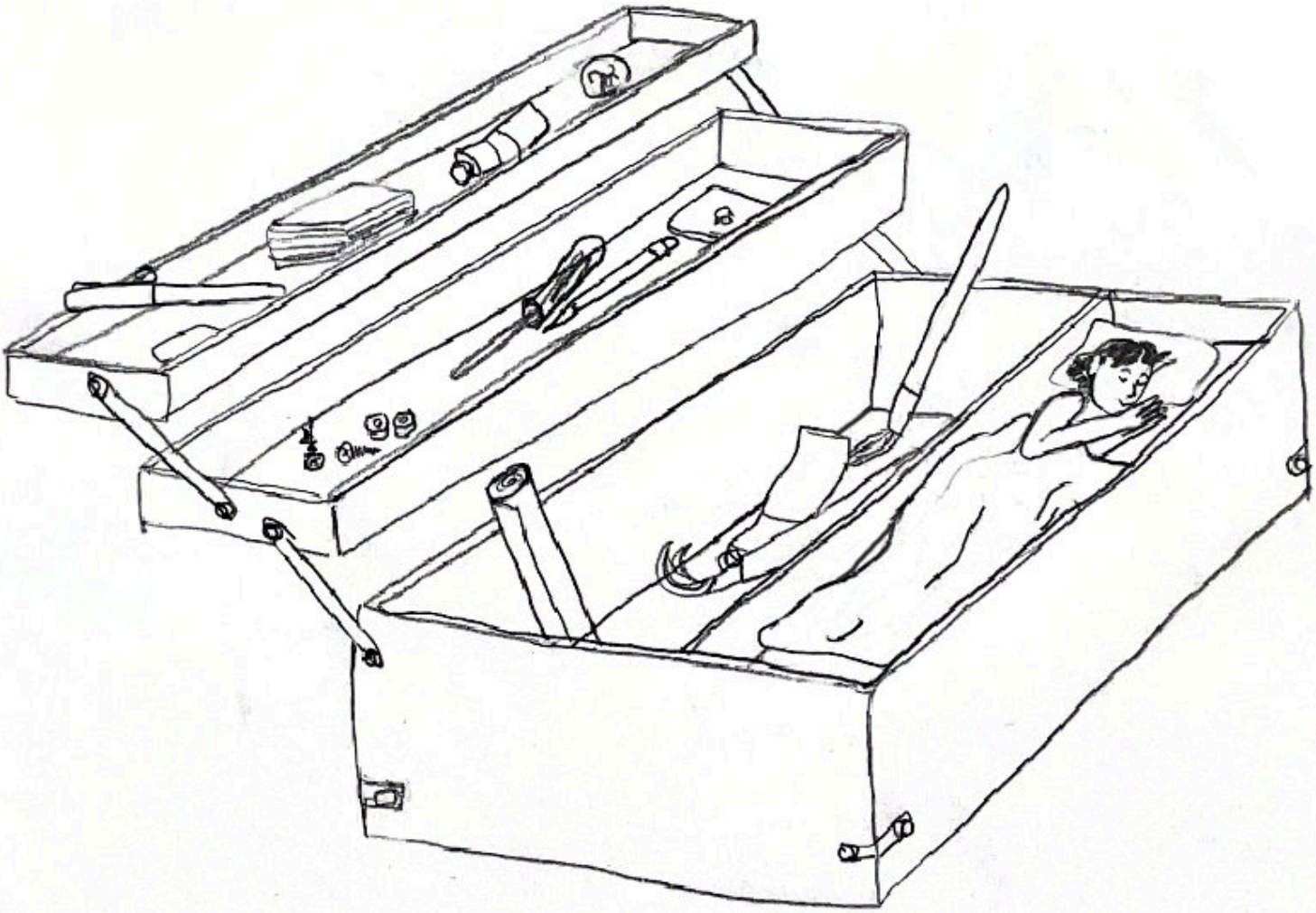

mendlec Jerney

high effectiveness
low feasibility
high feasibility
low effectiveness

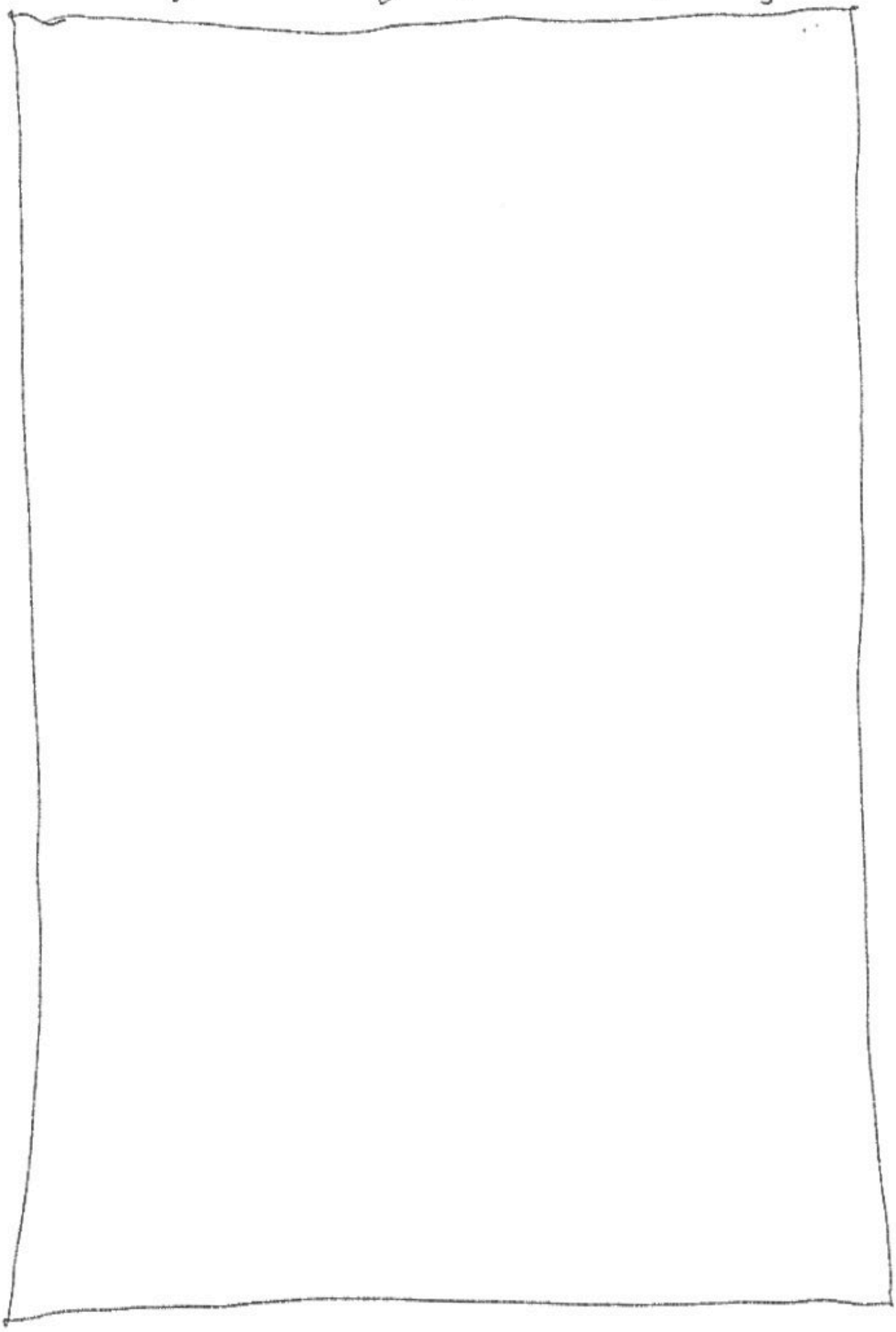

jaz in moje prijateljice.

me and my friends

Draw your memory from Mladi levi festival:

POGLAVJE 8

Kompendij člankov z Aplavz.art

manifest manj, ŠD Tabor, 25. 8. 2026. Foto: Nada Žgank

Aplavz.art je spletni medij Bunkerja in Stare elektrarne. Med projektom je objavljal članke o odrasti, zaključnem dogodku manifest manj in Bunkerjevih zavezah. Članki so ponatisnjeni v izvirni obliki; kratki uvodi so uredniški.

Glancanje lastnega praga

Nika Gradišek · Aplavz.art, 31. 8. 2026

> *Kritičen zapis mlade kritičarke ob svetovalnih mizah dogodka manifest manj. Sprašuje, ali individualne odrastniške prakse v kulturi ne postanejo udoben »wellness«, ki odvrača pozornost od sistemskih rešitev. Objavljamo ga, ker je del odrasti tudi poslušanje kritike.*

Razmislek ob svetovalnih mizah Manifesta Manj na festivalu Mladi levi, izvedenih 24. in 25. avgusta v Športni dvorani Tabor.

Svetovalne mize na letošnjih Mladih levih naj bi kulturnikom predstavile mehanizme, orodja, nova poznanstva in projekte, s katerimi lahko poskrbijo, da bodo njihove produkcije, gostovanja, prehranjevanje, prevozi in vse ostalo čim bolj zeleni in trajnostni. Udeleženka, idealno dejavna v polju kulture, si je tako lahko vsakih 30 minut rezervirala stol pri eni od dvanajstih miz, za katerimi so sedeli ostali kulturniki, znanstveniki, EU projektanti in drugi. Sledil je individualen pogovor o rešitvah, ki se sicer trudijo biti več kot individualne, a jim to uspeva le občasno.

Bodimo iskreni, druščina je bila odlična. Na platoničnem speed dejtanju smo med sabo klepetali ljudje s sorodnimi vrednotami in sorodnimi skrbmi. Bolj ali manj skeptični do ideje, da bodo EU projekti rešili svet, smo vseeno lahko skupaj travmirali in si vlivali upanje o stanju sveta ter vsake toliko od kakšnega evropskega projekta v dar prejeli paket nedefiniranih semen, ki jih bomo zaradi strahu po nenamernem vnašanju invazivk v domači prostor morda raje zasadili v notranje lončke.

Vsem nam je bilo skupno isto spoznanje: težko je dihati, kaj šele ustvarjati s težo podnebne krize in potrošniške krivde na naših ubogih evropejskih ramenih. Kakšna sreča torej, da lahko težo bremena točno preračunamo s kalkulatorjem ogljičnega odtisa in potem poskušamo prepoznati dele kulturniškega produkcijskega procesa in lastnega življenja, pri katerih lahko s spremembami največ odštejemo od strašljive skupne vsote. Kakšna sreča, da lahko soustvarimo manifest kulturnega sektorja, ki ga bo kakšen EU birokrat na hitro preletel pred naslednjim srečanjem z lobistom industrije fosilnih goriv.

Ideje odrasti, ki jih lahko prikladno nalepimo na individualne prakse in lasten življenjski slog, odlično funkcionirajo kot svojevrsten wellness, kot terapija, ki nas približno in začasno lepi nazaj skupaj v sistemu, ki še naprej razpada po šivih. Če se v kulturnem sektorju naš prag dovolj sveti v moralni brezmadežnosti, bomo morda lahko odmislili našega konfliktnega soseda Industrijo, ki v skupno reko med našim jutranjim pometanjem vsak dan zliva hektolitre nafte.

Ali pa bo učinek obraten in bomo z našega visokega piedestala lažje požugali sosedu in ga mirne vesti zatožili preostali soseski? To pa ni zelo skupnostno … :/ Bomo učinkovitejši, če bomo varni v zavedanju, da smo sami storili vse, kar smo lahko? Gre za preusmerjanje pozornosti od zasledovanja sistemskih rešitev ali za gateway drogo v odvisnost od družbene pravičnosti in okoljevarstva? Podžiganje ali pomiritev, to je zdaj vprašanje.

Nepravično bi bilo vsa svetovanja označiti za pasivizacijo. Ustvarjanje kolektivnega seznama umetniških del, ki se ukvarjajo s podnebno krizo, je poleg prikupnosti ideje na primer odlična odskočna deska za širjenje kolektivnega bazena znanja, pa tudi organizacijam, ki stojijo za vnašanjem kalkulatorja ogljičnega odtisa v naš prostor, nikakor ne moremo očitati manka vzporednega

prizadevanja za sistemske spremembe. Vseeno pa je paranoičen občutek ob zavedanju, da je slednja pogruntavščina najprej zrasla na zeljniku podjetja British Petroleum, vse prej kot zanemarljiv. Očarljive aliteracije, kot so »monitor, measure and be mindful«, pač ne bodo razstrelile naftovoda. Oziroma z besedami Audre Lord, »gospodarjeva orodja ne bodo zdrušila gospodarjeve hiše«.

Lektorica: Tina Geč

***

Zapis je nastal v okviru modula Skok v ulično kritiko, dela celoletnega programa Ulična kritika. Program poteka pod okriljem Družine umetnosti Narobov in v partnerstvu z Radiem Študent ter je sofinanciran s strani Mestne občine Ljubljana. Modul Skok v ulično kritiko nastaja v sodelovanju s festivalom Mladi levi in zavodom Bunker.

Ustaviti se tam, kjer vdihnemo

Manca Tea Devetak · Aplavz.art, 15. 9. 2026

> *Razmislek o vsem, česar je bilo na Mladih levih 2026 manj: o trenutkih mirovanja, upočasnitve in refleksije kot nujnem delu gledalske in umetniške prakse.*

O vsem, česar je bilo na Mladih levih 2026 manj

Ob pogledu na letošnje Mlade leve se bolj kot celostni refleksiji festivalskega dogajanja želim posvetiti tistemu vmes, trenutkom kontemplativnega mirovanja, tistemu, česar je lahko manj, in temu, kdaj je treba k temu manj aktivno stremeti (čeprav se sprašujem, ali ni morda celo nekoliko paradoksalno, da to počnem v pofestivalskem spremljevalnem besedilu). V tem sem nekako razpeta med dve med seboj po mojem mnenju sicer dopolnjujoči se polji, ki ju je vsebinsko nagovarjal tudi festivalski program – prvo se vrti okrog termina odrasti, namenskega upora hiperprodukciji, tudi znotraj umetnosti, ki stremi k temu, da bi namesto nenehnega izumljanja novega posegli po tistem že obstoječem, kar pa je lahko razbremenilno tako za planet kot za naš um; po drugi strani pa me zanima iskanje prostora sprostitve, mirovanja in refleksije kot namenska praksa. Na trenutne upočasnitve, ki je pravzaprav prvi pogoj za refleksijo (na festivalu videnega in širše), pa gledam kot na nujen del gledalske in tudi umetniške prakse. Hkrati je prav hektičen festivalski urnik, poln doživljajev, za katere se zdi, da jih ni mogoče izpustiti, kar je sicer sam del čara festivalskih dni ali tednov, lahko tudi izčrpavajoč, fear of missing out lahko povzroči, da gredo predstave, razstave, instalacije, pogovori … kar nekako mimo in se v nas zares usidrajo šele kasneje, ko se vrvež poleže. Ta moja refleksija se ni zgodila sama od sebe, vendarle gre za kontinuirano razmišljanje, ki so ga v meni spodbudili nekateri izmed festivalskih dogodkov. Pri njih bi se rada ustavila, da skoznje artikuliram nekaj svojih misli ali opozorim na primere dobre prakse.

Prostor sprostitve ni nujno spa, kjer z brisačo na glavi in premazani z zdravilnim blatom čakamo na naslednjo masažo (čeprav bi bilo tudi to kar blagodejno). Pri Spontanem počitniškem ambientu (SPA), ki ga je za Mlade leve ustvarila češka scenografka, kostumografka in avtorica Karolína Kotrbová, je to zgolj dokaj preprosta soba, katere poglavitni namen je izključno to, da od obiskovalca ničesar ne zahteva. Prostor je prijetno zatemnjen, da omogoča občutek samote, tudi če so v prostoru še drugi obiskovalci, tla so udobno postlana z blazinami, nanje se lahko usedeš ali uležeš – ali pa tudi ne. Največja stena v prostoru ostaja prazna, na njej bi oko pričakovalo nove vsebine, pa ni na voljo nič drugega kot dobrodošla milina praznega prostora. Zdi se torej, da Kotrbová obiskovalcu svojega spontanega počitniškega ambienta poskuša dokazati, kako malo je zares potrebno, da živčnemu sistemu dovolimo oddih, vendar hkrati ne zaobide dejstva, da mora biti sprostitev zavestna odločitev, za katero si je treba vzeti prostor, ki je vse prej kot samoumeven. Čeprav svoj SPA zasnuje kot prostor zatočišča, kjer se lahko začasno ustavimo, da si odpočijemo od maratonskega tempa festivalskih dogodkov, pa to prostorsko instalacijo, za katero si avtorica izbere termin območje sprostitve, lahko neposredno prenesemo tudi v nujno preživetveno strategijo pri vsakdanjih urnikih onkraj festivalskega. Spontani počitniški ambient pa se, kot namigne že ime, vpenja tudi v mednarodni projekt Festival SPA, ki je nastal pod vodstvom Bunkerja in povezuje tri festivale, ki poskušajo na konkretne načine ustvarjati bolj sproščene, mehke in prijetnejše festivalske razmere za obiskovalce in tudi za vse sodelujoče. Vključeni festivali so se letos zavezali k programiranju dogodkov, ki upočasnijo gledalsko izkušnjo, ter ustvarjanju prostorov sprostitve, obenem pa k vključevanju zabave kot

kuriranega umetniškega dogodka. Letošnjo otvoritveno zabavo Mladih levov je zasnovala režiserka Živa Bizovičar.

Karolína Kotrbová: SPONTANI POČITNIŠKI AMBIENT / foto: Nada Žgank

Bolj neposredno pa se je počitka lotila igralka in performerka Suzana Krevh, ki je po navdihu knjige Moje leto počitka in sprostitve ameriške avtorice Ottesse Moshfegh zasnovala performans v trajanju Moj dan počitka in sprostitve, sicer umeščen v samo (prostorsko) središče dvodnevnega dogodka Manifest manj. Neimenovana protagonistka v knjigi se odloči, da bo s pomočjo koktajla različnih zdravil prespala celo leto – Suzana Krevh pa si je za festivalski performans (pilotno ga je izvedla na Performativnem dnevu na AGRFT) izbrala obdobje dveh dni, njen počitek v postelji pa sta olajševala le hitra hrana in bingewatching serije Seks v mestu. Kot svoj namen je jasno opredelila, da si želi »med vrvežem dvodnevnega dogodka vzeti čas za počitek in sprostitev« in »se ne iztrošiti že takoj avgusta, preden se sezona, šolsko leto in jesen sploh začnejo«. Umetnica in kuratorki festivalskega programa njene performativne akcije niso poskušale prekomerno napolniti z dodatnimi pomeni; v predstavitvenem besedilu dogodka so zapisale: »Ulegla se bo v posteljo sredi dogajanja in počivala ter se sproščala z gledanjem serij in hitro hrano. Radikalna gesta? Morda. Ali pa zgolj zaslužen počitek.« Gre torej neposredno za dejstvo, da je že v tem, da gledamo zaslužen počitek mlade umetnice, lahko skritega nekaj transgresivnega, čeprav naj bi bilo vse opisano na površini vsakdanje geste. Učinek se zgodi nekje med tem, da je trajanje počitka stopnjevano, in med voajersko funkcijo, v katero je postavljen vsak izmed obiskovalcev Manifesta manj, saj tovrsten počitek običajno nikoli ni javno dejanje – marsikdo verjetno ležanje v postelji, uživanje v hitri hrani in bingewatching jemlje prej za nekaj, kar bi pred drugimi radi skrili. V nasprotju s praizvedbo performansa na Performativnem dnevu lansko leto pa so tokrat obiskovalci nežno vabljeni k sodelovanju – na voljo je bil namreč še en par slušalk, zato so se mimoidoči umetnici lahko pridružili na postelji in si privoščili nekaj trenutkov za počitek in sprostitev v družbi Carrie Bradshaw. Performans tako po eni strani neposredno vabi k temu, da se vsaj malo ustavimo, hkrati pa k premisleku o pomembnosti časa, ki si ga vzamemo za mirovanje, in vprašanju, ali se nam ta čas zdi zapravljen. Po drugi strani pa opozarja na prekarnost poklicev v kulturi in nujnost prostih dni, ki si jih, ko se začne sezona, nekako kar ni mogoče vzeti.

Conina poslušalnica / foto: Nada Žgank

Manifest manj je skrival še eno oazo, ali bolje cono, kjer se je bilo mogoče ustaviti, odklopiti od festivalskega vrveža in za trenutek posvojiti drugačen ritem življenja – Conino poslušalnico, ki so jo festivalske kuratorke opredelile kot »prostor globokega poslušanja, počitka in zvočnega raziskovanja«, kjer smo se obiskovalci lahko udobno namestili na kavč in potopili v lastno zvočno zatočišče. Platforma za sodobno raziskovalno zvočno umetnost v svojem delovanju poudarja predvsem odgovoren odnos do okolja in ideje sobivanja v skupnem okolju, te okoljske tematike pa so jo smiselno umeščale v širši kontekst Manifesta manj. Umetniške intervencije, ki so poleg opisanih dveh obsegale še razstavo Robertine Šebjančič Odmevi brezna, performans Upajmo na najboljše – pripravimo se na najslabše v avtorstvu in izvedbi Viktorije Ilioske ter razstavo Alexandre Papademetriou Odrastniška orodja za umetniške prakse, so omogočale potopitveno izkušnjo dvodnevnega dogodka. Njegovo osrednje jedro pa je tvoril program svetovalnih miz, kjer so se obiskovalci lahko odločili ustaviti, biti nagovorjeni in v osebnem stiku izmenjati ideje, ki se tako ali drugače dotikajo tem trajnosti, odrasti, skupnosti in predvsem upanja v soustvarjanje prihodnosti, ki bo manj negotova kot sedanjost. Nekatere svetovalnice so teme obravnavale z bolj splošno

aplikativnih zornih kotov, precej svetovalnih miz pa je bilo ciljno namenjenih ustvarjalcem s področja umetniške produkcije in so ponudile različne oporne sisteme za upor hiperprodukciji in trajnostne pristope v kulturnem sektorju. Predvsem pa je bila rdeča nit manifesta soočanje z vprašanji ustvarjanja v svetu, ki se pred našimi očmi degradira in za katerega se zdi, kot da se bo zdaj zdaj sesul sam vase, ter zato od nas nenehno terja odgovornost, ki je lahko izčrpavajoča. Vendar pa si dogodek ne prizadeva nujno iskati rezultatov, receptov za uspeh in izumljati novih metod, ki so same po sebi lahko del problema, ker spet zahtevajo novo in več, pač pa vsebine obiskovalca vabijo, da naredi korak nazaj. Tako lahko zaobjamemo tisto, kar je že mogoče in na voljo, že preizkušeno, poleg tega pa je prostor tkanja novih vezi, skupnosti in ne nazadnje spodbujanja pozornejšega poslušanja in izmenjave idej, kar format individualnih svetovalnic omogoča.

Kot ponavljajoče se geslo se je ves čas pojavljal pojem odrasti, sicer ekonomski termin, ki ga je za rabo v umetniški praksi ponudila grška umetnica in raziskovalka Alexandra Papademetriou. Umetnica je na Manifestu manj tudi predstavljala možno metodologijo odrasti za umetniško prakso, v okviru svetovalne mize in že omenjene razstave, o s tem povezanih praksah pa se je širša debata razvila tudi v Debatni kafani: Manj izumljanja novega, več skrbi in povezovanja obstoječega, kjer sta se pod moderiranjem Hane Vodeb pogovarjali Alexandra Papademetriou in Santa Remere, kuratorka festivala Homo novus, ki sodeluje v projektu Festival SPA. Pojem odrasti izhaja iz neposredne kritike kapitalizma, trdi pa, da je neskončna rast na planetu z omejenimi viri nemogoča. V kontekstu umetnosti pa odrast najprej spodbudi razmislek o produkcijskih praksah, ki za seboj pustijo manj okoljskega vpliva, še bolj pa o umetniških praksah, ki se upirajo neskončnemu izumljanju novega, produkcijskim pritiskom o vedno več in večjem, o stremenju k preprostosti, tako konceptualno kot tudi v čisto praktičnem pomenu – ustvarjati tako, da je ob tem lažje živeti in dajati prednost drugim stvarem namesto nenehni produkciji. Umetnica zagovarja tudi mirovanje, nedelo, pa tudi lenobo in dolgčas kot nujne procese za nastanek novih idej – sama bi dodala tudi kot nujna stanja, da lahko poglobljeno reflektiramo svoje interakcije z umetniškimi deli ali preprosto svojo aktualno izkušnjo. To je pomemben poudarek predvsem v sodobni družbi, ki je kot stranski produkt kapitalizma in njegove obsedenosti z nenehno rastjo in produkcijo razvila antiintelektualistične tendence in odklonilen odnos do umetnikov, ki jih doživlja kot družbene parazite – konkretne dokaze tega seveda čutimo tudi pri nas. Termin odrasti je pomemben predvsem, ker se odmika od nekaterih ekoloških strategij, ki so nagnjene k izumljanju novih rešitev, te pa se lahko na dolgi rok izkažejo kot netrajnostne, in ker dokazuje, da za zagotovitev vzajemne prihodnosti nista potrebni rast in nenehna produkcija, pač pa domišljija in zavestna upočasnitev. Čeprav se, ko razmišljamo o konkretni vsakdanjosti, te ideje morda zdijo nekoliko idealizirane, saj je večina ljudi, še posebej na področju umetniške prakse, v hiperproduktivnost prisiljena, da si sploh zagotovi golo eksistenco, pa se po mojem mnenju njegova nujnost izkaže predvsem v širši sliki – s prvotno ekonomskim konceptom odrasti lahko namreč širša družba dojemanje umetnosti premakne iz okvirov kapitalistične logike, kjer je umetniško delo produkt, ki ga je treba prodati na trgu, umetnik pa stroj za njegovo produkcijo, to pa bi lahko bila podlaga za sistemske spremembe, ki bodo omogočale nove umetniške in kuratorske prakse.

Ustavila sem se le pri nekaterih primerih, ki se ukvarjajo s tem, česa je lahko manj, da s tem ustvarjamo prostor, kjer se preprosto ustavimo in vdihnemo. S podobnimi vprašanji so se festivalske vsebine seveda ukvarjale še na veliko drugih načinov. Predstava Francesce Berardi: Hamlet ali F.O.M.O., je na primer predelovala idejo fear of missing out z nasprotujočo ji idejo, da je to, kar izpustimo, včasih lahko tudi produktivno. Omembe vredna je tudi interaktivna instalacija Kaj bomo storili brez izgnanstva? Basla Zaraaja, ki je temeljila na potopitveni izkušnji, ki zahteva, da se le usedeš

in poslušaš, namesto posebej usmerjene pozornosti pa spodbuja prepustitev ambientu. In zagotovo še kaj, kar sem v tem besedilu spregledala ali na festivalu zamudila. Poleg kuriranih vsebin pa festival že dlje časa spremljajo tudi druge prakse, od formata debatnih kafan, ki povabijo k sproščenemu poslušanju sicer resnih debat ob kavi in prigrizkih, vključevanja zabave v festivalski program pa vse do pravzaprav presenetljive poteze, da se festivalsko dogajanje za en dan popolnoma prekine, ker se širša festivalska ekipa odpravi na piknik, ki ni predvsem prostor dela, pač pa kraj sprostitve in druženja. Pa tudi festival sam (pravzaprav to velja za vsak podoben dogodek, na katerem imamo privilegij, da večino dneva svoje misli lahko prepustimo vodenju umetnosti) postane nekakšna oaza upanja v svetu, v katerem zmanjkuje besed in v katerem se včasih zdi, da je ustaviti se lahko nevarno.

Basel Zaraa: Kaj bomo storili brez izgnanstva? / foto: Nada Žgank

Kako in zakaj ustvarjati?

Tomaž Zaniuk · Aplavz.art, 21. 9. 2026

> *Obsežen pregled dogodka manifest manj – svetovalnih miz, umetniških intervencij in debatnih kafan – ki ga je zapisal tudi strokovnjak za odrast (Policy Lab).*

manifest manj na festivalu Mladi levi, Športna dvorana Tabor, 24. in 25. avgust 2026

Manifestacije trajnostnih praks – pogovori, svetovanja in umetniške intervencije sklopa manifest manj na 29. festivalu Mladi levi – v Bunkerju niso zasnovale kot klasičen seminar, niz okroglih miz ali predavanj o drugačnih načinih bivanja in delovanja tako na področju umetnosti ter kulture kot onkraj sektorja. Šlo je za scensko domišljen dogodek, posebej prilagojen skrbi za dobro počutje vseh udeleženih, ki je prek koncepta odrasti izvirno presegel na področju zelenega prehoda v kulturi običajne tematike ekologije, okolja in podnebnih sprememb. Opozoril je na v kapitalističnih družbenih odnosih nevidno skrbstveno in vzdrževalno delo ter rast zaradi same rasti, umetniško hiperprodukcijo brez upoštevanja lastnih, družbenih in planetarnih omejitev.

Odklop in počitek, neposredna srečevanja ter izmenjava idej

Že ob vstopu je presenetila postavitev, scenografija Športne dvorane Tabor. Na sredini, tako rekoč v središču igrišča, sta bili postelji performansa v trajanju Moj dan počitka in sprostitve Suzane Krevh, na kateri so bile na gledanje nadaljevank ter hitro hrano ob umetnici povabljene tudi obiskovalke, gostje ter organizatorke. Odklopu in predahu so bile namenjene tudi na vhodu desno postavljene zofe in slušalke poslušalnice Cone, platforme za sodobno raziskovalno zvočno umetnost in zvočno ekologijo, ki so ponujale posnetek zvočnega sprehoda Peskovnik … pred iztekom Irene Pivka in Braneta Zormana, glasbeno kompozicijo Duh dreves / Dotik Braneta Zormana ter glasbeno kompozicijo Kronolit kolektiva Jata C.

Ves preostali prostor na robovih dvorane pa so zavzemale, tako kot marsikaj drugega na tokratnih Mladih levih, posebej za to priložnost zasnovane svetovalne mize. Prostori neposrednih srečevanj in izmenjav idej o trajnosti, odrasti, skupnosti, kulturni produkciji in prihodnosti, ki – kot so zapisale v festivalskem katalogu – ne temelji samo na izčrpavanju človeških in nečloveških živali, prostora, časa ter planeta.

Vpliv umetnosti in kulture na okolje

Prizadevanja, kako lahko uprizoritvene umetnosti čim manj vplivajo na okolje, so s smernicami za ravnanje, upravljanje in skladiščenje scenografije, kostumografije ter rekvizitov in z gledališkimi produkcijami po načelu »zero waste« predstavljali Latvijsko narodno gledališče iz Rige, gledališče Oberhausen iz Nemčije in dunajsko gledališče Volkstheater. V teh javnih institucijah v okviru projekta Greenstage, katerega del je tudi Bunker z Mladimi levi, optimizirajo delovne procese, investirajo v varčnejše ter do okolja sprejemljivejše tehnologije in po najboljših močeh reciklirajo že uporabljeno, s čimer si ne glede na včasih višje začetne investicije trajnostno nižajo produkcijske stroške. Sodelujoče organizacije same na sebi in na lastnih, s skoraj nič ali vsaj čim manj odpadkov izvedenih produkcijah preizkušajo v okviru projekta razvita orodja in metodologije za trajnosten sektor uprizoritvenih umetnosti. Ta je lahko glasnik pravičnega zelenega prehoda, toda da bi bil pri tem zares verodostojen,

se mora tudi sam preoblikovati v skladu z njim. Vizijo prihodnosti kulture in bolj trajnostnega življenja z vrednotami, zavezami drug do drugega ter priporočili za oblikovanje politik za spremembe razvijajo v posebej predstavljeni skupni izjavi v nastajanju oziroma Manifestu Greenstage.

Kako izmeriti vpliv kulturnega dogodka, produkcije, gostovanja ali delovanja kulturne organizacije na okolje, je bilo mogoče preveriti pri mizi Vite Rau iz Motovile. Posebnostim kulturnega sektorja prilagojeni kalkulator ogljičnega odtisa, ki so ga v okviru projekta Pospeševalnik zelenih veščin v kulturi zasnovale v sodelovanju z Umanotero, je kulturnim organizacijam v pomoč, da prepoznajo največje vire emisij in bolj premišljeno načrtujejo aktivnosti in organizacijske procese. Sistemske spremembe in strategije potrebujemo tudi na področju prehranskih politik prihodnosti in trajnostne oskrbe s hrano. Za pogovor o tem, kako ugrizniti v prihodnost, da bo tako prehranski kot celoten sistem postal pravičnejši, bolj zdrav in prijaznejši do okolja, je bila na voljo Gaja Brecelj iz Umanotere.

Kako ustvarjati kulturo, ki ne prispeva le k umetniškemu, temveč tudi k družbenemu in okoljskemu preoblikovanju, je opozarjala med celotnim programom v posebnem prostoru ŠD Tabor postavljena razstava instalacije Odmevi brezna intermedijske umetnice Robertine Šebjanič, po kateri je dvakrat na dan vodila Tina Dolinšek. Na rezidencah na Baltiku in Jadranu je Šebjanič na podlagi kompleksnih odnosov med zgodovino, morskimi ekosistemi ter geopolitiko s pomočjo strokovnjakov z različnih področij znanosti raziskovala okoljske posledice v morje odvrženega orožja. Čeprav razpadajoči ostanki preteklih vojaških konfliktov pomenijo resno grožnjo, morskega okolja s poudarjanjem vprašanj odgovornosti in okoljske pravičnosti ne obravnava le kot območje onesnaženja, temveč tudi kot prostor spomina, odpornosti in potenciala za soustvarjanje prihodnosti.

Upočasnitev za izboljšanje dobrega počutja

Orodja, ki so jih na festivalu Mladi levi preizkušali v praksi, so nastala v okviru mednarodnih projektov Greenstage, Manj je več in Festival SPA (Slow Performing Arts Festivals). Gledališča, Bunker je edina organizacija z neodvisne scene, so v sodelovanju z Inštitutom za podnebje, okolje in energijo Wuppertal razvila zbirko praktičnih rešitev za uvajanje načel krožnega gospodarstva ter zmanjšanja odpadkov za uprizoritvene umetnosti (Zero Waste Stage Toolbox) in orodje za celostno samooceno trajnosti organizacije ali projekta SAPA (The Sustainability Assessment for the Performing Arts). Kot sta pojasnila Eva Eiling in Stefano Turrini z Inštituta Wuppertal, se od kalkulatorjev ogljičnega odtisa razlikujeta predvsem po tem, da – ker CO2 ni edini vidik odrasti – ne spremljata zgolj negativnih učinkov na okolje (footprint), ampak upoštevata tudi trajnostni odtis pozitivnih, strukturnih sprememb (handprint), ki jih lahko aktivno sprožimo s krožno preobrazbo in vključevanjem skupnosti.

Evropski festivali – poleg Mladih levov še Homo Novus iz Latvije in Santarcangelo Festival iz Italije – pa s pomočjo opazovalk, strokovnjakinj s presečišča sodobnih umetnosti in dobrega počutja, ter na podlagi festivalskih izkušenj, prepoznanih dobrih praks in izdelanih priporočil iščejo ter preizkušajo modele, usmerjene k upočasnjevanju in ustvarjanju prijetnejšega okolja za uživanje umetnosti. Pri Počasnih festivalih uprizoritvenih umetnosti za izboljšanje dobrega počutja, mentalnega zdravja in socialne vključenosti gre za dejanske spremembe festivalskih urnikov, kot je bil na primer dan počitka na tokratnih Mladih levih, in načrtno ustvarjanje varnih, mehkih ter počasnih prostorov za trenutke sprostitve in vključujoče zabave vseh udeleženih – občinstva in gostujočih, nastopajočih in izvedbenih sodelavk in sodelavcev. Dramaturginja in kuratorka Bek Berger je ob raziskavi festivala s perspektive sproščenosti in udobja zbirala tudi predloge za Vodnjak idej, v okviru projekta The Big Green nastajajočo zbirko, javno dostopen digitalni in fizični arhiv, nerealiziranih, opuščenih in zavrženih

umetniških idej na voljo za posvojitev oziroma reciklažo. Ideje, iz katerih nič ni bilo, so stranski produkt ustvarjanja, ki se jih je včasih nujno odrešiti in jih pustiti za seboj.

Za podnebno tesnobo oziroma eko-anksioznost, kroničen strah pred okoljsko pogubo in negativnimi posledicami podnebnih sprememb, pa tudi morebitno skepso nad podnebno krizo je poskrbela pogovorna Ambulanta za podnebne spremembe Jonasa Sonnenscheina iz Umanotere. Priporočila za kolektivne sezname umetniških del, ki odpirajo vprašanja ekologije, trajnostnosti, odrasti in prihodnosti, sta za svetovalno mizo Zelenega abonmaja posredovali in beležili literarna urednica Darja Marinšek in knjižničarka Simona Solina. Knjige, filmi, predstave, razstave, podkasti in druga umetniška dela, ki v skladu s tematikami, obravnavanimi na Manifestu Manj, ponudijo razpoko do novih možnosti, bodo javno dostopni na spletni strani Bunkerja in tu, na Aplavzu.

Napredek ni vedno vedno več, hitreje in višje

Kako onkraj paradigme, v kateri sta namesto zagotovljenega dostojnega življenje za vse in spoštovanja ekoloških omejitev glavni merili napredka nenehna gospodarska rast in kopičenje, je z modelom ekonomije krofa ponazarjala Ajda K. Pistotnik iz organizacije Policy Lab in Mednarodne politične šole odrasti. Krof z luknjo v sredini ponazarja varen prostor za blaginjo ljudi znotraj ekoloških meja planeta. Rob notranjega kroga, pod katerim nihče ne bi smel ostati, predstavlja minimalne standarde za življenje, kot so hrana, voda, zdravstvo, izobrazba, stanovanje in družbena enakost. Zunanji rob, ki ga ne smemo presegati, da preprečimo ekološki kolaps, pa so zgornje meje zmožnosti planeta za podnebne spremembe, izgubo biotske raznovrstnosti in onesnaževanje.

Kate Raworth, avtorica knjige Ekonomija krofa: Sedem načinov razmišljanja kot ekonomist 21. stoletja (Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist), pravi, da gre za kompas za blaginjo, ki nas vabi, da ponovno razmislimo o tem, kaj je ekonomija ter za koga in kaj je, kdo smo in kaj pomeni uspeh. Pistotnik se je pogovarjala o pogledu na razvoj, blaginjo in družbene prioritete, po katerem napredek tudi na področju kulturne produkcije ni vedno več, hitreje in višje.

Ko nenehna produkcija ni več središče umetniške prakse

Na pogovor o odrasti, hiperprodukciji in recikliranju idej je vabila tudi miza Estetika potreb: Vaja v popravljanju koreografinje in plesalke Viktorije Ilioske, ki sta jo v magistrskem raziskovanju na Inštitutu za uporabne gledališke študije v Giessnu zanimala odrast kot umetniška metodologija in vprašanje, kakšna umetniška praksa postane mogoča, ko (nenehna) produkcija ni več njeno središče. Načela odrasti, kot jih opredeljuje Serge Latouche – prevrednotiti, na novo premisliti, preoblikovati, prerazporediti, ponovno umestiti v lokalni prostor, zmanjšati, ponovno uporabiti in reciklirati –, lahko delujejo tudi kot koreografska orodja ter umetniška metodologija in postanejo praktično orodje za organizacijo umetniškega dela. Recikliranje oziroma poustvarjanje in popravljanje, kot o njih razmišlja Valeria Graziano, pa ni omejeno le na materiale, ampak se lahko nanaša tudi na ideje, nedokončane projekte, metode in odnose.

Ilioska se je na dogodku manifest manj predstavila tudi z umetniško raziskavo, ki je za Mlade leve 2026 postala performativno predavanje Upajmo na najboljše − pripravimo se na najslabše. V njej se ukvarja s koreografijo kot organizacijo teles pod pritiskom. Dejanskim pritiskom in resnično kolektivno vztrajnostjo. Večino treninga za prihodnost, ki jo glede na ekonomsko, politično in

ekološko nestabilnost vsakdana že živimo, je izvajala leže na rokah vztrajnega, a hkrati vse bolj utrujenega sodelujočega dela občinstva.

Manj pritiska in potrošnje, več sodelovanja, skrbi in dolgoročnega razmišljanja

Enako drzno je, kako načela odrasti prenesti v lastno delo in kako to predstaviti drugim, zanimalo umetnico in raziskovalko Alexandro Papademetriou, ki je avtorica z razstavo in svetovalno mizo predstavljenega projekta Odrastniška orodja za umetniške prakse (Degrowth Toolbox for Artistic Practices). Kot priznava tudi sama, v orodjih ne ponuja dokončnih odgovorov ali povsem zanesljivih receptov, a vabi k premisleku o tem, kako in zakaj ustvarjamo ter kaj zares potrebujemo za dobro življenje. Da bi nagovorila čim več ljudi, je iz začetnega besedila zaradi negativnih odzivov umaknila določene izraze, kot sta denimo antikapitalizem in dekolonializem, čeprav se v skladu s konceptom odrasti še naprej nanaša tudi na te ključne vidike še naprej vseprisotnega prekomernega izkoriščanja naravnih virov in ljudi.

Metodologija odrasti za umetniško prakso izpostavlja vrednote blaginje oziroma dobrega počutja, skrbi in skupnosti. Zavrača učinkovitost, tekmovalnost, poveličevanje prekomernega dela in odvisnost od razpisov, galerij, muzejev, zbirateljev in prodajalcev. Temelji na strategijah upočasnitve in brezdelja, vidnosti skrbstvenega dela, deljenja virov, ustvarjanja alternativnih in neodvisnih prostorov ter platform, samoorganizacije, iznajdljivega preusmerjanja institucionalnih sredstev k neodvisnim ustvarjalcem, militantnemu optimizmu ali utopizmu in soočanju s protislovji ali vztrajanju v težavah. Rešitve, kako je mogoče umetniško prakso razvijati drugače – z manj produkcijskega pritiska, manj potrošnje in več sodelovanja, skrbi ter dolgoročnega razmišljanja –, Papademetriou išče onkraj logike nenehne gospodarske rasti in obstoječega kapitalističnega sistema.

Bolj vzdržno organizirana umetnost

Debatni kafani, na katerih so govorke odpirale vprašanja skrbstvenega in vzdrževalnega dela oziroma nevidne infrastrukture umetnosti ter kako bi lahko sodobno umetnost organizirali bolj vzdržno, z manj izčrpavanja in več domišljije, sta ob umetniških intervencijah po svetovanjih poskrbeli za bolj skupinsko izkušnjo. Z vprašanjem Kdo vzdržuje prihodnost? so prvi dan ob moderatorki in uvodničarki Tini Dolinšek nastopile raziskovalka, kuratorica in kulturna producentka Biljana Tanurovska Kjulavkovski ter raziskovalka in svetovalka Warda Samara.

Ne glede na različne realnosti Slovenije, Severne Makedonije in Palestine so se poenotile, da nevidno delo omogočajo in vzdržujejo kapitalistični družbeni odnosi ter da v času ekološke krize in izčrpavanja virov delo vzdrževanja – skrb, reprodukcija, organizacija, obnavljanje – zaradi pomanjkanja ali razpada institucij in sistemske podpore ostaja nevidno, podcenjeno in feminizirano. Kljub temu sta gostji povedali, da se zaradi odgovornosti do svojih bližnjih in skupnosti nimata pravice počutiti izčrpani. Samara, ki je del Palestinske karavane, je bila mnenja, da smo tudi na področju kulture dali preveč moči institucijam in da si to moč moramo tako kot naša celotna življenja vzeti nazaj, da bi osamili sistem, ki nam ne ustreza in ki ne dela za nas. Tanurovska Kjulavkovski pa, da se moramo prenehati samoizkoriščati, se včasih tudi sprijazniti s tem, da česa ni, in da je potrebno namesto sedanjih vertikalnih institucij falusov moči vzpostavljati solidarne horizontalne institucije.

Predvsem o solidarnosti do samega sebe in drugih, ujetih v logiko neskončne produkcije in inovacij, ki jo tudi v umetnosti ter kulturi narekujejo kapitalistični družbeni odnosi in sistem javnega,

projektnega ter programskega, financiranja, je bil govor na drugi debatni kafani. O manj izumljanju novega, več skrbi in povezovanja obstoječega sta z uvodničarko ter moderatorko Hano Vodeb razpravljali umetnica in raziskovalka Alexandra Papademetriou ter umetnica, kuratorka in umetniška direktorica Santa Remere.

Papademetriou, po rodu iz Grčije, a živi na Švedskem, si je vprašanje, zakaj sodeluje v tem izkoriščanju same sebe in drugih, zastavila med pandemijo ter v letu 2021 razvila metodologijo odrasti za umetniško prakso. Čeprav je v odgovoru na vprašanje, kdo si sploh lahko privošči upočasniti, priznala, da po načelih, ki jih zagovarja, (še) ne zmore preživeti, pa meni, da se stvari lahko izboljšajo s počasnimi in skromnimi koraki. Da je bilo obdobje pandemije posebno, ker so se bili prisiljeni ustaviti in jim s takratnimi produkcijami ni bilo treba tekmovati, a da so se po njem vrnili k produktivnosti, je povedala tudi Remere, ki prihaja iz Latvije. Zato je upočasnitev zanjo v prvi vrsti dejanje upora, ki v praksi pomeni, da projektom in idejam daš drugo možnost, da ne odnehaš in da sprejemaš, da se okoliščine pa tudi ljudje, ki umetnost kritizirajo, kurirajo in ustvarjajo, skozi čas neizogibno spreminjajo. Obe govorki sta se strinjali, da je v imenu neposlušnosti znotraj obstoječega sistema treba preprosto delati manj reči in namesto vedno novih festivalov, projektov ter sodelovanj graditi na odnosih, kontinuiteti, ponovni uporabi, počasnosti in vzdrževanju.

Kultura kot prostor mišljenja, raziskovanja, izražanja in skupnosti

Ne glede na začetek tedna in 29. festivala Mladi levi so bile oba dneva sklopa manifest manj v ŠD Tabor prostorske zmogljivosti zasedene. Občinstvo, ki se je pogovarjalo na svetovalnih mizah, sodelovalo na umetniških intervencijah in debatnih kafanah ali se zgolj sproščalo ter počivalo, je pokazalo, da si upočasnitev ter dodatno skrb za vse udeležene v Bunkerju tako rekoč lahko privoščijo. Ob nagovarjanju tem, kot so vojne, družbene razpoke, podnebna kriza, vprašanja skupnosti, solidarnosti in prostorske problematike, se že leta ukvarjajo tudi s tem, kako mladim ter tistim, ki jih poučujejo, približati kulturo kot prostor mišljenja, raziskovanja, izražanja in skupnosti. Na Mladih levih je v okviru projekta Regijski centri kulturno-umetnostne vzgoje med 24. in 26. avgustom potekala še Šola v kulturi za pedagoške delavke in delavce, na kateri so raziskovali, kako učiti o umetnosti, ne da bi umetnost postala zgolj še ena vsebina v učnem načrtu.

Tako kot šola v kulturi ni klasičen pouk, saj je 40 udeleženk iz vse Slovenije obiskovalo umetniške dogodke, se srečevalo z umetnicami in umetniki, sodelovalo v ustvarjalnih procesih, se pogovarjalo in premišljalo o doživetem, tudi manifest manj zaradi načel odrasti, upočasnitve in dobrega počutja vseh udeleženih ni bil tipična kulturna prireditev. Povsem načrtno je v skladu s projektom Manj je več šlo za vzpostavitev prostorov srečevanja, izmenjave izkušenj in povezovanja. Za skupno zavest, da je treba v kulturi in onkraj nje marsikaj spremeniti ter da je tudi v sodobni umetnosti mogoče delovati bolj trajnostno. Namesto da bi o drugačnih pristopih, orodjih in metodologijah vzdržnejših načinov skupnega delovanja zgolj razpravljali, so se hkrati preizkušali v umetniški praksi. Na podlagi sprotne evalvacije festivalskih izkušenj 29. Mladih levov pa so na kraju samem nastajali predlogi za bodoče izboljšave.

Pogovori, umetniške intervencije in trenutki počitka ter sprostitve manifesta manj, ki je manj gradil na ideji odrasti, so v teoriji in praksi preizpraševali, kaj pravzaprav je v kulturi in onkraj nje trajnostno ravnanje z viri v najširšem pomenu besede. Skupno, vseprisotno dejstvo je bilo, da se bo polikriza – sočasno pojavljanje gospodarskih, okoljskih, geopolitičnih, družbenih ali tehnoloških kriz, ki se medsebojno krepijo, da so posledice hujše od njihove vsote – v prihodnje še zaostrila. In da je upor

sistemu izkoriščanja Zemlje, samih sebe in drugih za vedno nove inovacije, produkcije ter sodelovanja tudi v sodobni umetnosti potreben in mogoč. Z manifestacijo trajnostnih praks so v Bunkerju poskrbeli, da je bilo na enem mestu mogoče izmenjati mnenja o več različnih predlogih, izkušnjah, orodjih ter metodologijah drugačnih načinov bivanja in delovanja.

Veliko manj kot manifest, veliko več kot manifest

Una Bauer · Aplavz.art, 21. 9. 2026

> *Zunanja analiza dogodka manifest manj, ki jo je Bunker naročil kot del evalvacije projekta. Avtorica se sprehodi od mize do mize in iz drobcev sestavi sliko mreže ljudi in praks. Izvirnik (Much less of a manifest, much more than a manifest) je izšel v angleščini; objavljamo slovenski prevod.*

Občutek je nekoliko tak kot pri sestavljanju sestavljanke. Za vsako mizo te čaka druga oseba, ki s sabo prinaša svojo raziskovalno nit, prakso ali orodje. Sprva se ta srečanja zdijo ločeni drobci, čeprav veš, da se vsa tako ali drugače ukvarjajo s trajnostjo (v umetnosti). Ko pa se seliš od enega pogovora do drugega, se koščki začnejo sestavljati. Zdi se, kot da vsaka oseba razkriva še en del iste, veliko večje slike. Zgodbe so v manifestu manj tesno prepletene: ljudje, ki jih srečaš, so poklicno povezani, sodelujejo pri skupnih projektih, se vračajo k podobnim vprašanjem in se sorodnih tem lotevajo z različnih zornih kotov. Postopoma začne nastajati cela mreža.

Začela sem z Ajdo Pistotnik iz organizacije Policy Lab, v ponedeljek ob desetih zjutraj. Ajdino delo, tako kot delo mnogih drugih, ki sodelujejo v teh srečanjih ena na ena in »zmenkih« s strokovnjakinjami in strokovnjaki s področja, skuša poudarek preusmeriti z rasti zaradi rasti same na kakovost življenja. Že desetletja je prevladujoče merilo tega, kako dobro gre neki državi, BDP (bruto domači proizvod), ki nam pove, koliko gospodarske dejavnosti poteka, a zelo malo o tem, kako se ta dejavnost prevede v blaginjo ljudi ali zdravje okolja. Blaginja v tem razumevanju ni odvisna od neskončnega širjenja ali kopičenja. Od nas zahteva, da smo pozorni na medsebojno povezanost, na odnose med stvarmi in na krhko ravnovesje, ki je potrebno, da se ohranjajo.

Naš vsakdanji kuglof

Ajda je začela z delom Kate Raworth in njenim konceptom ekonomije krofa (ali, morda natančneje, njenim vizualnim okvirom za trajnost), ki ponuja drugačen način razmišljanja o uspehu družbe in njegovega merjenja onkraj običajnih kazalnikov, kot je BDP. »Krof« predstavlja varen prostor med dvema mejama. Notranji obroč je družbeni temelj, ki izhaja iz ciljev trajnostnega razvoja Združenih narodov in pod katerega ne bi smel pasti nihče: vsi bi morali imeti dostop do osnovnih dobrin, kot so hrana, stanovanje, zdravstvena oskrba, izobraževanje in politični glas. Zunanji obroč je ekološki strop, ki ga določa devet planetarnih meja (med drugim podnebne spremembe, izguba biotske raznovrstnosti, spreminjanje rabe zemljišč in onesnaženost zraka), ki jih človeška dejavnost ne bi smela preseči, če se želimo izogniti prevelikemu pritisku na zemeljske sisteme. S tem Raworth ponuja alternativo prevladujočemu ekonomskemu mišljenju, natančneje ideji neskončne rasti kot glavnega merila napredka. Ekonomija krofa predlaga: gospodarstvo je treba presojati po tem, ali zna zadovoljiti potrebe ljudi in hkrati ostati znotraj ekoloških meja planeta. Uspeh bi torej morali opredeljevati po tem, ali lahko ljudje uspevajo v družbeno pravičnem in ekološko varnem prostoru. Vprašanje se tako preusmeri: kako dobro lahko živimo in kako zadovoljni smo lahko s svojim življenjem v okviru zmožnosti planeta?

Če te zanima, kako se različne države odrežejo glede na te družbene in ekološke pragove, si lahko podatke ogledaš tukaj. Pozor, izdajam razplet: nobeni državi ne gre posebej dobro, čeprav se nekatere pri posameznih merilih približajo.

Kot je opozorila Ajda, se podoba krofa – angleški doughnut, ki se v slovenščino prevaja kot krof, v hrvaščino pa kot krafna – ne prilega povsem prehranski domišljiji naših držav, saj niti eden niti druga nimata luknje na sredini. Model ima še eno metaforo: rešilni obroč, ki ponuja bolj iskreno podobo. Živimo v času prekrivajočih se ekoloških in družbenih izrednih razmer in na to, da se utapljamo, se moramo nujno odzvati. A prav v tem je tudi omejitev metafore. Ljudje si ne želijo nujno nenehnih opominov, da živijo v izrednih razmerah. Rešilni obroč priklicuje nevarnost, krizo in položaj, iz katerega se moramo rešiti; krof pa namiguje na obilje, užitek in prostor, v katerem bi morda dejansko želeli bivati. To je komunikacijska moč krofa, saj odziv na izredne razmere prevede v podobo zaželenega cilja.

Morda je kuglof za ta del Evrope bolj domača alternativa. Ima potrebno luknjo na sredini, hkrati pa ohranja obilje in užitek izvirnega krofa. Nekaj ustreznega je tudi v njegovi zapleteni kulturni zgodovini: kuglof je potoval po kulinarični pokrajini Avstro-Ogrske in postal del več regionalnih izročil. Kot lokalni prevod krofa bi torej nosil tako obliko modela Kate Raworth kot sledi naših lastnih prepletenih zgodovin imperija, migracij, prilaščanja in izmenjave.

Kako si prodajamo podobo prihodnosti, v kateri se da živeti

Hkrati pa je v tej nenehni potrebi, da stvari naredimo užitne, nekaj frustrirajočega. Zakaj mora biti celo vprašanje preživetja planeta privlačno, domače in zaželeno, preden smo se ga pripravljeni lotiti? Nenavadna napetost je v tem, da si moramo prodajati podobo prihodnosti, v kateri se da živeti, kot da možnost nadaljnjega življenja sama po sebi ne bi bila dovolj prepričljiva. Morda je to še ena stvar, ki jo razkrivata krof in kuglof: kako težko je sporočati ekološke meje in kako pričakujemo, da morajo biti celo te meje zapakirane kot nekaj, kar bi si morda želeli použiti.

A vprašanja, kako se o trajnosti sporoča, se hitro sprevržejo v vprašanja, kje, kdo in s katerimi praksami ji daje pomen. Podobo krofa sem srečala že prej, prek dela Inštituta za politično ekologijo (IPE) na Hrvaškem, raziskovalne in izobraževalne organizacije. IPE se mi v marsičem zdi hrvaški dvojnik slovenske organizacije Policy Lab. Kar kaže na nekaj očitnega, a vseeno vrednega omembe – trajnosti se v resnici ne da obravnavati kot ločene teme. Vse nenehno vodi nekam drugam. In nekako nazaj k vsemu drugemu. Trajnost je v temelju stvar odnosov: med ljudmi, praksami, institucijami, viri in okolji, in prepoznavanja, kako je vsak od njih odvisen od drugih in vpliva nanje.

Pravzaprav je bil prav ta format – ozvezdje miz, za katerimi se odvijajo »zmenki« ena na ena z različnimi strokovnjakinjami in strokovnjaki – tudi sam recikliran iz zgodnejšega projekta: Črne borze uporabnega znanja in neznanja (The Blackmarket for Useful Knowledge and Non-Knowledge), ki jo je v okviru svoje Mobilne akademije Berlin (Mobile Academy Berlin) kurirala Hannah Hurtzig. Projekt, prvič izveden leta 2005 kot instalacija, ki je združila več kot sto strokovnjakinj in strokovnjakov, je od takrat doživel številne ponovitve v različnih državah po svetu (in rahlo spremembo imena, saj se zdaj imenuje The Market for Useful Knowledge and Non-Knowledge, Borza uporabnega znanja in neznanja). Spletni arhiv pogovorov je še vedno dostopen tukaj.

A genealogijo tega projekta je mogoče slediti nazaj v več smeri: k pojmu relacijske estetike Nicolasa Bourriauda in njegovemu razumevanju umetniškega dela kot »družbenega medprostora«, prostora, organiziranega okoli srečanj, izmenjav in začasnih oblik druženja, ali k vlogi »strokovnjakov vsakdana« kot nastopajočih v delih skupine Rimini Protokoll. Format Hannah Hurtzig morda tudi sam odmeva delo STATIONEN (2003) Thomasa Lehmena, koreografski projekt, za katerega je Lehmen objavil oglas

in ljudi povabil, naj v zameno za honorar v okviru javne uprizoritve govorijo o tem, s čim se preživljajo. Iz tega nastane zapeljiva veriga prilastitev in sorodnosti: formati in ideje potujejo med umetniškimi konteksti, si jih izposojajo, jih znova uprizarjajo, preimenujejo in silijo, da delujejo drugače.

(Majhen odklon, predober, da bi ga izpustila: v zagrebški izvedbi STATIONEN aprila 2004 je ena od oseb, ki so se odzvale na oglas, delala kot tajnica moškega, ki je čas preživljal z odgovarjanjem na nigerijska prevarantska e-sporočila in iskreno verjel, da se bo obljubljeni denar nekoč res pojavil. Njeno delo je vključevalo celo to, da ga je spremljala na potovanjih v Afriko, kamor je odhajal ponj.)

Excelova preglednica mučne ekološke krivde

Po tej verigi srečanj nazaj k mizam v Ljubljani: za drugo mizo sem srečala Vito Rau iz Motovile, nevladne organizacije, ki podpira ljudi in organizacije v umetnosti in kulturi, tako da jim pomaga sodelovati, dostopati do financiranja, razvijati svoje delo in graditi mednarodne povezave. Vita je predstavila brezplačni spletni kalkulator ogljičnega odtisa za kulturne organizacije, projekte in dogodke, ki je nastal v sodelovanju Motovile in Umanotere. Kalkulator temelji na samooceni in organizacije vabi, da si od blizu ogledajo okoljski vpliv lastnih dejavnosti, od rabe energije in potovanj do materialov, odpadkov, vode, hrane in nastanitev. Pomaga razkriti, kje so največji vplivi in kje bi bila mogoča smiselna zmanjšanja. Vita me je vodila skozi orodje in pokazala, kako lahko takšna samoocena postane praktično izhodišče za uvajanje bolj trajnostnih praks v kulturno delo. Poskusila sem ga uporabiti za Akademijo dramske umetnosti v Zagrebu, kjer delam, a sem hitro ugotovila, da nimam podatkov, ki bi jih za takšno samooceno potrebovala. Nato sem odkrila, da Umanotera ponuja tudi osebni kalkulator ogljičnega odtisa, ki vprašanje prenese na raven posameznih vsakdanjih odločitev. Seveda ne gre za to, da bi izračunali odtis svoje organizacije ali svoj lastni odtis in nato od mučne ekološke krivde obležali v postelji. Ideja je prej v tem, da rezultat uporabimo kot izhodišče: da ugotovimo, kje je sprememba mogoča, nekaj spremenimo in se čez šest mesecev vrnemo preverit, ali je to kaj spremenilo. V tem smislu se merjenje zdi manj kot sodba in bolj kot orodje za spreminjanje vedenja.

Tretja miza je bila daleč najbolj oblegana. Tam so bili ljudje iz gledališča Theater Oberhausen in dunajskega Volkstheatra, in bilo jih je veliko. Izkazalo se je, da sta ti gledališči del projekta Greenstage, ki ga sofinancira EU in ki povezuje gledališča, kulturne organizacije, raziskovalke in raziskovalce ter občine iz petih evropskih držav, da bi raziskali, kako bi lahko trajnost uvedli v celoten ekosistem uprizoritvene institucije.

Mreža Greenstage in kam je izginila Marian Blessing?

Osrednji del projekta je poskus, da bi gledališča ter druge uprizoritvene in kulturne institucije usmerili k modelu, v katerem materiali, znanje in viri ostajajo v obtoku. Opira se na idejo krožnega gospodarstva: veliko virov, od katerih so odvisna sodobna gospodarstva, je končnih, svetovno povpraševanje po surovinah pa še naprej narašča. Njihovo pridobivanje in predelava imata tudi precejšnje okoljske stroške, od izpustov toplogrednih plinov do uničevanja habitatov in izgube biotske raznovrstnosti. Krožnost pomeni posegati v celotno življenjsko dobo izdelka: stvari oblikovati tako, da trajajo in da jih je mogoče popraviti, razstaviti, ponovno uporabiti in nazadnje reciklirati, tako da je potrebnih manj novih virov in nastane manj odpadkov.

Obstaja tudi geopolitična razsežnost. Evropska politika krožnost pogosto deloma predstavlja kot način, kako zmanjšati odvisnost Evrope od uvoženih surovin in njeno ranljivost za pomanjkanje in nihanje cen. To je precej evropocentričen pogled: temeljnejše vprašanje je, kako zmanjšati neizprosno povpraševanje po samem izkoriščanju naravnih virov, zlasti ker se njegovi okoljski in družbeni stroški tako pogosto preložijo drugam, daleč od družb, ki porabljajo tako pridobljene materiale in izdelke. Krožno gospodarstvo torej vključuje premislek celotnega življenja izdelka, od virov in energije, ki gredo v njegovo izdelavo, do tega, kaj se zgodi, ko se njegova prva uporaba konča. Projekt Greenstage se vprašanja trajnosti loteva z več strani hkrati: z orodjem za samooceno trajnosti za kulturne institucije (SAPA), zbirko orodij za oder brez odpadkov (Zero-Waste Stage Toolbox), eksperimentalnimi laboratoriji za oder brez odpadkov (Zero-Waste Stage Labs) in delom na področju politik, ki naj bi to, kar se naučijo posamezne institucije, prevedlo v bolj sistemske spremembe.

Uprizoritev brez odpadkov gledališča Theater Oberhausen Marian Blessing Makes Her Escape (Marian Blessing pobegne) temelji na besedilu finske avtorice E. L. Karhu o ženski, ki želi, da jo pustijo pri miru, namesto da bi jo namestili v dom za starejše, zato se seveda vse stopnjuje do umora, sledita zaprtje na psihiatričnem oddelku in drzen pobeg. Nekako je vpletena tudi Dolly Parton. Z zvestimi prijatelji ob strani Marian na koncu odjaha proti Blessinglandu, čudovito neukrotljivi utopiji.

Kot poudarja dramaturginja uprizoritve Laura Mangels, projekt, ki ima premiero 8. oktobra, sploh ni minimalističen. Oznaka »brez odpadkov« (zero-waste) morda prikliče podobo oskubljenega odra z manj scenografije, kostumov, rekvizitov in materialov, pri Marian pa je načelo povsem drugačno: gre za ponovno uporabo, ne za zmanjševanje. In to se nekako zdi popolnoma uglašeno z razposajenostjo same zgodbe. Obstaja tudi povezava med glavnim produkcijskim načelom in zgodbo o ženski, od katere se pričakuje, da bo tiho izginila v domu za starejše, ona pa vztraja pri tem, da zavzame prostor, dela težave in začne povsem novo življenje. Zdi se, da uprizoritev enako velikodušnost izkazuje tudi svojim materialom: sprašuje, kaj že obstaja in kaj vse bi še lahko postalo, namesto da bi zmanjševala to, kar je na odru. To, kar razvija Theater Oberhausen, zveni skoraj kot ogromen gledališki mehanizem za recikliranje: scenografija, kostumi, rekviziti in materiali so zasnovani kot stvari s preteklimi in prihodnjimi življenji. Lahko so ponovno uporabljeni iz prejšnjih uprizoritev, izposojeni ali izmenjani med gledališči, pridobljeni iz druge roke, prilagojeni, razstavljeni in nazadnje znova spuščeni v obtok.

Odrast ni recesija

Po tej mizi sem se pridružila Viktoriji Ilioski v pogovoru, ki ga je navdihnilo delo Sergea Latoucha Slovo od rasti (A Farewell to Growth, 2007), prelomno besedilo gibanja za odrast. Knjiga je izšla na predvečer finančne krize 2007/08 in je postavila pod vprašaj nekaj, kar je veljalo skoraj za posvetno herezijo: zamisel, da nenehna gospodarska rast ni ne mogoča ne zaželena. Kriza je razkrila krhkost rasti, ki jo poganja dolg, a vlade so se, namesto da bi pod vprašaj postavile sam model, osredotočile na njegovo obnovo in finančne izgube z javnimi reševanji celo podružbile. Latouchev globlji argument je, da je rast kolonizirala našo domišljijo: težko si predstavljamo blaginjo, ne da bi več proizvajali, trošili in delali. Vendar odrast ni recesija. Latouche poudarja, da krčenje gospodarstva, ki je odvisno od rasti, povzroča brezposelnost in družbeni razpad. Odrast pomeni načrtno preoblikovanje družbe, tako da za delovanje ne potrebuje rasti. To pomeni izpodbijati gospodarski sistem, ki je odvisen od nenehno naraščajoče potrošnje, ki tehnološke inovacije obravnava kot pobeg pred ekološkimi mejami in ki koncentrira ekonomsko moč. A manj trošiti ne pomeni nujno odpovedati se lepim stvarem in novostim. Kot najstnica sem imela prijateljico, s katero sva si izmenjevali oblačila.

Približno vsakih šest mesecev sva se znova zamenjali: jaz sem vzela, kar mi je bilo všeč iz njene omare, ona pa iz moje. Tako sva dejansko dobili nova oblačila, ne da bi kupili ali proizvedli kar koli novega. To je zahtevalo bodisi skrbno ravnanje s stvarmi druge bodisi – v najinem primeru, saj sva bili obe veliko prelene za to – preprosto to, da naju raztrganine in znaki obrabe, ki so se sproti nabirali, niso preveč motili. Nisva se gredli minimalizma, najini omari sta se nenehno spreminjali in v oblačilih sva še naprej uživali. A novost je prihajala iz kroženja, ne iz pridobivanja. Za nazaj je v tem nekaj logike uprizoritve Marian Blessing Makes Her Escape: ponovna uporaba ni pomenila imeti manj, temveč pustiti, da to, kar že obstaja, kroži, menja lastnice in lastnike ter dobi drugo življenje. Vendar menjave ne želim romantizirati kot preprostega modela, ki ga je mogoče zlahka prenesti v odraslo življenje. Oblačila zame zdaj nosijo več zahtev: kroj, osebni slog in morda večje pričakovanje, da mora biti to, kar nosim, nekako izrazito moje. Oddati nekaj za šest mesecev ni več tako ležerno kot predati majico, ki bi jo sicer morda tako ali tako zamenjala. Težko vprašanje je, kako ustvariti oblike obilja, užitka in novosti, ki so manj odvisne od nenehnega pridobivanja. Del težave je v tem, da so te stvari zelo osebne: kar želim obdržati leta, zamenjati, popraviti ali nositi, dokler ne razpade, je lahko povsem drugačno od tega, kar ustreza komu drugemu. A da bi katera koli od teh praks postala več kot osebna izbira, potrebuje sisteme, ki jo omogočajo: mreže izmenjave, popravljanja in ponovne uporabe, pa tudi načine izdelovanja stvari, ki jim omogočajo, da krožijo, se spreminjajo in trajajo.

A moj pogovor z Viktorijo se je manj vrtel okoli potrošnje kot okoli hiperprodukcije v umetnosti. Vprašala me je o neodvisni plesni sceni na Hrvaškem: zakaj vsi toliko delajo? V umetnosti lahko rast pomeni ustvariti še eno predstavo, začeti še en projekt, se prijaviti na še en razpis, odpotovati na še en festival, organizirati še en program, napisati še en predlog. Pritisk je, da moraš nenehno ustvarjati, če želiš ostati viden, financiran in poklicno dejaven. Zaradi tega je odrast v umetnosti bolj zapleten predlog. Kaj bi dejansko pomenilo proizvajati manj, ko posamezne umetnice in umetniki ter organizacije delujejo v sistemih, ki za preživetje pogosto zahtevajo nenehno produkcijo? Odločitev za upočasnitev na ravni posameznika malo pomaga, če strukture financiranja, institucije in poklicna pričakovanja še naprej nagrajujejo količino izdelanega. Tako kot pri ponovni uporabi, popravljanju ali dolgoživosti lahko posamična praksa brez sistema, ki bi jo podpiral, seže le do določene meje. Delati manj se zdi zelo, zelo težko in dejanska eksistencialna grožnja.

Pa vendar bi proizvajati manj lahko pomenilo dlje ohranjati stvari v obtoku: predstavo spremeniti v predavanje in nato spet v predstavo; vračati se k istim raziskavam, materialom ali idejam in jim pustiti, da mutirajo iz enega konteksta v drugega. To bi pomenilo tudi postaviti pod vprašaj modernistični imperativ novosti, ki še vedno strukturira tolikšen del umetniške produkcije: pričakovanje, da mora umetniški razvoj dobiti obliko naslednjega novega dela, naslednje premiere, naslednjega projekta. Lahko bi se vprašali: kaj vse lahko še postane ta stvar, ki sem jo že naredila? Delo bi lahko imelo daljše življenje, nabiralo kontekste in občinstva, se obrabilo, bilo popravljeno, preoblikovano in bi se k njemu vračali. Paradoksalno, a tudi samoumevno, nič od tega ni novo. Morda moramo ideje, ki jih že imamo, polneje naseliti: ostati z njimi dlje, jih preizkušati, ponavljati, jih intenzivneje doživljati in jim dovoliti, da spremenijo, kako dejansko delamo. Ideja lahko ostane neskončno zanimiva, ne da bi kdaj imela kakršne koli posledice. Da jo spremenimo v prakso, bo morda potrebno nekaj časa in potrpežljivosti.

Še nekaj orodij

Naslednja miza me je vrnila k nečemu, kar se je pojavilo že v pogovoru o dobrih praksah z ljudmi iz Oberhausna in z Dunaja. Tokrat sem se znašla za mizo enega od njihovih sodelavcev, Wuppertalskega inštituta (Wuppertal Institut). Pogovor se je spet vrtel okoli projekta Greenstage, a se je premaknil k orodjem, ki nastajajo v njem, med drugim k SAPA, orodju za samooceno za kulturne institucije. Pozneje sem si na spletni strani Greenstage ogledala video predstavitev oziroma pojasnjevalni video o SAPA in čutila, kako mi kazalnik trajnostne uspešnosti počasi izsesava voljo do življenja.

Kako narediti trajnost del vsakdanje kulturne prakse, ne da bi postala še eno opravilo, še en obrazec za izpolnjevanje, še en nabor kazalnikov za spremljanje? V tem pristopu je nekaj dietne miselnosti: štej kalorije, makrohranila, beljakovine in vlaknine; izračunaj, koliko smeš pojesti; beleži napredek; trudi se biti priden. Trajnost tvega, da postane režim nenehnega samonadzorovanja, ki ga upravljajo preglednice in strokovni jezik. Za sektor, ki so ga že izčrpale prijave, poročanje in zahteva po nenehni produkciji, je lahko dodajanje še ene plasti merjenja nenavadno v nasprotju s samo idejo odrasti. Institucije bi vsekakor morale razumeti svoj okoljski vpliv: a kako doseči, da bo to znanje omogočilo drugačne načine dela, namesto da bi ustvarjalo še več (dolgočasnega) dela?

Frustracijo zaostri še vprašanje merila. Kulturne institucije imajo seveda okoljski odtis in obstajajo očitni razlogi, da ga zmanjšajo, a nikakor niso glavno gonilo ekološke krize, kot je bilo večkrat omenjeno. Nekaj nesorazmernega je v tem, da od že tako administrativno obremenjenega kulturnega sektorja zahtevamo, naj obračuna vsako pot, vsak material in vsak kilovat, medtem ko veliko bolj potratni sistemi proizvodnje in potrošnje še naprej delujejo v povsem drugem merilu. Dobro bi bilo, da se ekološka odgovornost ne bi prevedla v zapleteno vajo institucionalnega štetja kalorij.

Radostna posoda

Ni pa vsak trajnostni ukrep tako uničujoč za dušo. Da bi bila Festivalska kuhinja bolj trajnostna, je Bunker ljudi prosil, naj podarijo jedilni pribor, krožnike in skodelice za juho, ki jih ne uporabljajo. To je zelo preprost poseg, a hkrati tak, ki izkušnjo spremeni na bolje. Jesti s pravega krožnika s pravim priborom je preprosto lepše kot s papirnatega ali plastičnega posodja za enkratno uporabo. Ničemur se tu ne odrekamo, če že kaj, se užitek poveča. Predmeti že obstajajo, vrnjeni so v obtok, njihova ponovna uporaba pa ustvari bolj družabno izkušnjo. Za takšno trajnost se lažje ogrejem: za prakso, ki stvari dejansko lahko naredi prijetnejše.

Morda sem tudi krivična do trajnostnega ustreznika štetja makrohranil. V določenih obdobjih življenja moramo biti zelo pozorni na svoje zdravje, za nekatere ljudi, na primer tiste, ki živijo s kronično boleznijo ali invalidnostjo, pa je takšna pozornost neizogiben del vsakdana. Kar se sprva zdi dolgočasno, lahko sčasoma postane rutina. Enako morda velja za okoljsko računovodstvo. Ko postane del običajne prakse, se štetje lahko umakne v ozadje. Morda bi torej štetje sčasoma lahko dovolj spremenilo navade, da trajnosti ne bi več doživljali predvsem kot omejitve. Poleg tega se zdi neverjetno privilegirano reči, da se nam tega preprosto ne da, ker bi utegnilo biti dolgočasno.

Morda najbolj boleč trenutek je prišel za mizo Umanotere, ko sem se znova soočila z nujnostjo, da večina od nas je manj mesa in mlečnih izdelkov. Zame je to tako čustveno vprašanje. Hkrati popolnoma razumem frustracijo nad današnjo obsedenostjo z vnosom beljakovin (zlasti pri ženskah nad 40), ki se tako pogosto prevede v uživanje več živalskih beljakovin. A stvari so se nekoliko izboljšale, ko me je Jonas Sonnenschein poskušal razvedriti z omembo študije okoljske znanstvenice

Kimberly Nicholas, ki je ugotovila, da ima en otrok manj veliko večji vpliv na zmanjšanje ogljičnega odtisa posameznika kot prehod na električni avtomobil ali na rastlinsko prehrano. Študija je, nepresenetljivo, sprožila ogromno ogorčenja in odpora ter kritike tradicionalistov, pronatalističnih komentatorjev in političnih osebnosti, ki so trdili, da promovira protidružinske ali distopične poglede. Ker pa imam natanko nič otrok, sem si morda prislužila občasni karpačo?

Ob tem sem imela odličen pogovor z Gajo Brecelj, prav tako iz Umanotere, ki se mi je zdela izjemno razumna oseba, v najboljšem pomenu besede, tako kot mnogi drugi, ki so sodelovali v teh pogovorih. Govorila je o preprostih stvareh, kot je razmerje med različnimi živili na naših krožnikih, in je bila do sprememb, ki se morajo zgoditi, zelo neobsojajoča in realistična. Pomagala mi je tudi postaviti nekatere stvari v perspektivo. V spominu mi je ostalo, da je pri ogljičnem odtisu prehrane na splošno veliko pomembnejše, kaj jemo, kot to, kako daleč je hrana potovala. Meso in mlečni izdelki, zlasti govedina, imajo navadno veliko večji ogljični odtis kot rastlinska hrana, prevoz pa običajno predstavlja le razmeroma majhen delež skupnih izpustov živila. Tako ima lahko, nekoliko proti pričakovanjem, lokalno pridelana govedina precej večji ogljični odtis kot zelenjava, ki je prepotovala tisoče kilometrov. Pomembna izjema je hrana, ki je bila dejansko pripeljana z letalom, saj je letalski tovorni promet izjemno ogljično intenziven.

Za eno od preostalih miz sem srečala ljudi iz Mantove: predstavnice in predstavnike skupine Teatro Magro in Občine Mantova. Teatro Magro je skupaj s tremi drugimi lokalnimi gledališkimi skupinami del mreže 4D Teatro / Off Scene Mantova, sodelovalne mreže sodobnega gledališča, ki prav tako sodeluje v projektu Greenstage. Štiri skupine so združile moči, da bi ustvarile bogatejši kulturni program predstav, delavnic, umetniških rezidenc in novih produkcij, z močnim participativnim pristopom, ki občinstva vabi, da se globlje povežejo s sabo in svojimi skupnostmi. Okoljska trajnost je postala del tega dela, tako pri tem, kako gledališče nastaja, kot pri tem, kaj lahko gledališče sporoči o našem odnosu do naravnega sveta.

Ko sem brskala po spletni strani skupine Teatro Magro, sem naletela na še en projekt, ki je pritegnil mojo pozornost: Soil Stories: A Science-Art Alliance for Living Soil Literacy (Zgodbe prsti: zavezništvo znanosti in umetnosti za pismenost o živi prsti). Zdi se, da povezavo med umetnostjo in okoljsko ozaveščenostjo pelje v zelo oprijemljivo smer: projekt raziskuje živi svet pod našimi nogami. Izmenjava med znanstvenicami in znanstveniki ter umetnicami in umetniki poteka v obe smeri: znanost umetnikom ponuja nove načine razumevanja prsti in njene biotske raznovrstnosti, umetnost pa v pogovor prinaša pripovedovanje zgodb, čutno izkušnjo in čustveno povezanost. Iz teh srečanj nastajajo predstave, vezane na prostor, ki razkrivajo »skrito življenje« prsti, instalacije, ki njeno biotsko raznovrstnost naredijo izkustveno, in delavnice, na katerih lokalne skupnosti same postanejo pripovedovalke zgodb o prsti.

Še več orodij, a ne povsem tako kvantitativnih

In nazadnje sem pristala za mizo oziroma razstavo Alexandre Papademetriou, Odrastniška orodja za umetniške prakse. V bistvu oblikuje odrastniški pristop k umetnosti, ki nas poziva, naj svoje prakse organiziramo okoli blaginje, družabnosti, avtonomije, trajnosti, vključevanja in skrbi, hkrati pa izzivamo kapitalistične, avtoritarne, patriarhalne in kolonialne strukture. To je za mizo sprožilo precej zabaven pogovor o rokih, natančneje o zamujanju rokov, in o tem, ali skrb zase včasih lahko pomeni, da kakšen rok pustimo zdrsniti mimo. Čutila sem se dolžno omeniti, da sem z eno knjigo nekoč

zamujala trinajst let. In ker s tem besedilom zamujam približno tri tedne, lahko mirno rečem, da sem odrast v umetnosti obvladala do popolnosti.

Orodja postavljajo pod vprašaj obsedenost umetniškega sveta z učinkovitostjo, tekmovalnostjo in »kulturo garanja«: ustvarjati več del, se prijavljati na več razpisov, graditi življenjepis, ostati viden in, ja, spoštovati roke. Namesto tega predlagajo strategije, kot so počasnost, celo lenoba, vidnost običajno nevidnega skrbstvenega dela, deljenje virov in znanja, ustvarjanje neodvisnih prostorov, samoorganiziranje, prerazporejanje institucionalnih virov in kolektivno namesto tekmovalnega dela.

In prav tam, sredi prostora, je bilo delo Suzane Krevh Moj dan počitka in sprostitve, umetnina, v katero smo se dobesedno lahko ulegli in se ji pridružili pri početju zelo malo česa. Medtem ko smo govorili o počasnosti, skrbi in pravici, da nismo nenehno produktivni, je bila pred nami postelja, ki nas je vabila, naj prakticiramo to, o čemer govorimo. Poleg tega je v Stari elektrarni delo Spontaneous Pause Area (Območje spontanega premora), ki ga je zasnovala Karolína Kotrbová, ustvarilo »prostor v prostoru«, kjer si se lahko ustavil, sedel ali ulegel in nekaj časa preživel, ne da bi se od tebe pričakovalo, da narediš kar koli posebnega.

Ena pomembnejših poant Odrastniških orodij Alexandre Papademetriou pa je, da se ne pretvarjajo, da lahko umetnice in umetniki preprosto stopijo iz sistemov, ki jih kritizirajo, kot smo omenili že v mojem pogovoru z Viktorijo. Umetnice in umetniki še vedno potrebujejo razpisna sredstva, institucije, naročila in plačano delo. Orodja zato zagovarjajo »ostajanje s težavo« (staying with the trouble): priznavanje teh protislovij ob hkratnem nadaljnjem eksperimentiranju s pravičnejšimi in bolj trajnostnimi načini ustvarjanja in podpiranja umetnosti.

Peš, s kolesom, z vlakom

In to me pripelje do okvira vsega tega: festivala Mladi levi, ki je tudi sam ena od praks projekta Greenstage, laboratorij za oder brez odpadkov (Zero-Waste Stage Lab), kot poskus ustvarjanja trajnostnega gledališkega festivala, vzporedno z uprizoritvami brez odpadkov v Oberhausnu in Rigi. To je očitno nekaj, o čemer Bunker razmišlja že leta. Ne spomnim se, kdaj so me prvič vprašali, kako sem prišla na festival: peš, s kolesom, z avtom ali s kakšnim drugim prevoznim sredstvom – je bilo to pred 15 leti? Kdaj koli je že bilo, moram priznati, da takrat nisem povsem razumela, zakaj bi kdo to želel vedeti. Če se zdaj ozrem nazaj, je jasno, da trajnost ni bila nekaj, kar bi Bunker nenadoma odkril, ko je postala neizogibna tema v kulturnem sektorju; v takšni ali drugačni obliki je že dolgo del razmišljanja in prakse organizacije, in to na vse mogoče načine.

To vključuje mojo najljubšo vrsto trajnosti: družbeno in organizacijsko trajnost. Morda se zdi manj očitno povezana s trajnostjo kot recikliranje materialov ali izračun ogljičnega odtisa gostujoče uprizoritve, a sprašuje, ali lahko ljudje, ki vse to ustvarjajo, s tem sploh nadaljujejo. Pomeni razmišljati o delovnih pogojih, odnosih, času, skrbi, znanju, pravični razdelitvi virov, o zmožnosti organizacije in ljudi v njej, da vztrajajo, ne da bi se trajno izčrpavali, saj ni veliko smisla ustvariti okoljsko trajnostnega festivala, če med njegovo pripravo vsi izgorijo.

Atentati na naša življenja

Pa vendar je cela vrsta stvari, ki to zapletajo: na primer generacijske razlike, in ne le različne zamisli, temveč različni čustveni režimi glede dela, zavzetosti, odgovornosti, avtoritete, meja in skrbi. Kar ena generacija razume kot predanost, lahko druga doživlja kot nezdravo delovno kulturo. Kar nekateri

vidijo kot prožnost, lahko drugi doživljajo kot nestabilnost. Celo jezik skrbi lahko različnim ljudem pomeni zelo različne stvari. Družbena trajnost ne more pomeniti odpravljanja napetosti ali tega, da se vsi počutijo udobno. Gre tudi za ustvarjanje organizacij, ki so zmožne živeti s temi razlikami in o njih odkrito govoriti, in zdi se mi, da je bil Bunker pri tem vedno zelo dober.

In to se odraža tudi v izboru predstav. Kar je najpomembneje: trajnosti ne prikazujejo na silo. V uprizoritvi Phenomenal Reality, part 1 (Fenomenalna resničnost, 1. del) skupine Beton Ltd. na primer velik del scenografije sestavljajo elementi gledališke infrastrukture, ki naj bi običajno ostali nevidni: kabli, reflektorji, luči in druga tehnična oprema – sama mašinerija postane del tega, kar vidimo. Družbena trajnost v delo vstopi tudi prek napetih razmerij moči med generacijami, med različno pozicioniranimi avtoricami_ji in izvajalkami_ci ter med ljudmi, ki nimajo nujno enake mere moči delovanja ali vidnosti. Trajnost tako postane vpeta v jezik uprizoritve: v to, čigav glas se sliši in čigavo delo je priznano, v to, kako ravnaš z ljudmi, s katerimi delaš. Dora ali Kdo bo sešil telovnike? Andreje Kargačin je, čeprav je na koncu skoraj neznosno prenapeta in sentimentalna, pomembna uprizoritev, ker se tako neposredno ukvarja s politično resničnostjo sodobne Srbije: s protestnim gibanjem, ki ga vodijo študentke in študenti, z državno represijo in izgnanstvom, ki jih obravnava skozi prijateljstvo in dopisovanje med dvema mladima ženskama, od katerih se ena ne more več varno vrniti domov. Družbena trajnost tu dobi nujen pomen: postane vprašanje možnosti sodelovanja v javnem življenju, nestrinjanja in protestiranja, hkrati pa tudi ohranjanja odnosov in solidarnosti med ljudmi, ki jih fizično ločujeta izgnanstvo in meje držav v regiji.

Ta vprašanja so prisotna tudi v zelo drugačni, suhi in fizični uprizoritvi Clap and Slap, ki sta jo ustvarila Agnietė Lisičkinaitė in Igor Šugalejev in ki vprašanja odgovornosti do države na ozadju Ukrajine, Rusije in Belorusije ter zapletenega odnosa umetnic in umetnikov do narodnosti, ki jim je pripisana, prenese neposredno na telo: v udarce in klofute, pordelo kožo, bolečino in vzdržljivost.

Tudi Dad for Dinner (Oče za večerjo) deluje izrazito fizično, predvsem zaradi suverene prezence Gaye de Medeiros v kombinaciji z napol presenečenim, napol prestrašenim, napol pravzaprav uživajočim gledalcem, ki sodeluje v predstavi (mi je ostala še kakšna polovica?) in se znajde ujet v družinski napetosti med hčerjo in njenim transfobnim očetom ali celo moškostjo samo.

Res je, v delu Temporale {A Lesbian Tragedy}, ki sta ga ustvarili Silvia Calderoni in Ilenia Caleo, so prisotni okoljski dejavniki: nevihte, megla in dim se vlečejo skozi to pisano uprizoritev, ki nekaj počne z idejo časa. A ni treba vsega vleči v moj argument o trajnosti. Prej se mi je zdela kot zabavnejša, manj pompozna, v dobrem smislu stripovska in … no, bolj lezbična različica Socìetas Raffaello Sanzio.

Bunker je vedno skrbel za svojo sosesko in različne generacije, ki jo sestavljajo, in to besedilo bom sklenila s spominom na Šlagerje pod krošnjami: popoldne plesa na prostem v parku Tabor ob šlagerjih, ki so jih skupaj izbrali ekipa Mladih levov ter stanovalke in stanovalci Doma starejših občanov Ljubljana Center. Dogodek je bil namenjen obiskovalkam in obiskovalcem festivala, ki cenijo bolj sproščen tempo in zgodnje odhajanje v posteljo. Moji ljudje.

ZELENI ABONMA: priporočilni seznami umetniških del

Alma R. Selimović · Aplavz.art, 21. 9. 2026

> *Predstavitev Zelenega abonmaja – kolektivnega seznama priporočil, ki vabi k »manj novemu, več obstoječemu«. Celoten seznam je v prilogi (poglavje 9).*

Iščete knjigo, film, predstavo, razstavo, podkast ali drugo umetniško delo, ki odpira vprašanja ekologije, trajnostnosti, odrasti in prihodnosti? Uporabite Zeleni abonma – kolektivni seznam priporočil, ki nastaja iz zanimanja, radovednosti in želje, da bi umetniška dela čim bolj krožila med nami. V okviru dvodnevnega dogodka manifest manj smo skupaj razmišljale, kako živeti, ustvarjati in sodelovati v času, ko imamo občutek, da svet razpada hitreje, kot ga uspevamo razumeti. Kako si kljub temu zamišljati prihodnost, ki ne temelji predvsem na nenehni rasti, potrošnji in izčrpavanju – človeških in nečloveških bitij, prostora, časa in planeta? In kakšno vlogo ima pri tem umetnost?

Seznam je oblikovala Tanja Radež, ampak gre za začasni dokument, ki ga bomo razvijali, dopolnjevali in osveževali.

Eden od pomembnih poudarkov odrasti ni le vprašanje, česa bi morali početi manj, temveč tudi, kaj vse že imamo in kako lahko to bolje uporabljamo, delimo, vzdržujemo in ponovno vključujemo v obtok. To velja tudi za umetnost. Namesto da bi ves čas proizvajali nova dela, lahko več pozornosti namenimo tistim, ki že obstajajo: da jih znova uprizarjamo, gledamo, beremo, poslušamo, priporočamo, si jih izposojamo in o njih govorimo. Prostor umetnosti je pol umetniških del, ki ne izgubijo svoje vrednosti zato, ker niso nastala včeraj. Nasprotno – z novimi pogledi in konteksti lahko ponovno zaživijo.

Pomemben del kroženja umetnosti so priporočila. Nekdo nam odpre knjigo, ki bi jo sicer spregledali. Nekdo drug opozori na predstavo, film ali podkast, ki se ga je vredno spomniti. Tako nastajajo neformalni zemljevidi skupnega znanja – in tudi načini, kako obstoječe kulturne vire uporabljati drugače, bolj premišljeno in bolj skupnostno.

Pri mizi Zelenega abonmaja sta Darja Marinšek in Simona Solina, literarna urednica in bibliotekarka, zbirali predloge obiskovalk in obiskovalcev. V dveh dneh pogovorov ob mizi manifesta manj so se tako začeli sestavljati kolektivni seznami umetniških del z različnih področij: literature, filma, gledališča, vizualne umetnosti, glasbe, podkastov in drugih formatov.

Seznam, ki je pred vami, seveda ni dokončen in tudi ne želi biti. Je predvsem hipni posnetek skupnega zanimanja in priporočil, zbranih v času dogodka. Njegova vrednost je prav v tem, da lahko raste, se dopolnjuje in spreminja – tako kot se spreminjajo naši pogledi, potrebe in načini, kako umetnost uporabljamo ter doživljamo.

Predloge še vedno zbiramo. Če poznate umetniško delo, ki bi ga želeli priporočiti drugim in ki na kakršen koli način odpira vprašanja odnosa do okolja, skupnosti, virov, potrošnje, prihodnosti ali drugačnega načina življenja, nam ga lahko pošljete na info@bunker.si z zadevo »zeleni abonma«.

Ob tem ne razmišljamo samo o tem, kako narediti še en seznam. Zanima nas tudi, kako priporočila spraviti iz seznama v življenje: kako jih deliti, poslušati, brati, gledati, ponovno uprizoriti in o njih skupaj razmišljati. Iščemo načine in priložnosti, da bi umetniška dela, ki že obstajajo, dobila nove

bralke in bralce, gledalke in gledalce, poslušalke in poslušalce – ter nove kontekste. Poskusili bomo najti tudi formate deljenja, ki so v živo in osebni. Zeleni abonma je zato vabilo k nekoliko drugačnemu kulturnemu obisku: manj novemu, več obstoječemu; manj produkciji zaradi produkcije, več kroženju; manj kopičenju, več deljenju.

Ostanimo v stiku – in predvsem: priporočajmo si dobre stvari!

Umetnost brez izkoriščanja in nenehne rasti

Tomaž Zaniuk · Aplavz.art, 2. 10. 2026

> *Odrast kot umetniška metodologija in praksa, katere središče ni več nenehna produkcija – razmislek ob dogodku manifest manj.*

Odrast kot umetniška metodologija in praksa, katere središče ni več (nenehna) produkcija

Na festivalih in na neodvisni uprizoritveni sceni nasploh se odpirajo ter analizirajo najbolj žgoči izzivi sedanjosti, kot so vojne, družbene razpoke, podnebna kriza, vprašanja skupnosti in solidarnosti. Zdi se, da je družbeno angažiranih umetniških del vedno več in da se ustvarjalci vedno bolj zavedajo lastne soodgovornosti. Toda razmere se zaradi sočasnih in med sabo prepletenih gospodarskih, okoljskih, geopolitičnih, družbenih ali tehnoloških kriz še naprej zaostrujejo. Sodobna umetnost in kultura sta ujeti v kapitalistične družbene odnose izkoriščanja ter neenakosti, v katerih osrednje merilo razvoja in napredka ostajata vedno večja produkcija ter rast bruto družbenega proizvoda; v sistem zapovedane učinkovitosti, tekmovalnosti, poveličevanja prekomernega dela in odvisnosti od razpisov, galerij, muzejev, zbirateljev in prodajalcev. Vendar se je temu – kot je bilo videti in slišati na 29. festivalu Mladi levi – mogoče in treba upreti.

manifest manj, ki so ga v Bunkerju 24. in 25. avgusta v ŠD Tabor zasnovale kot manifestacijo trajnostnih praks, je manj gradil na ideji odrasti; na pogledu na razvoj, blaginjo in družbene prioritete, po katerem napredek tudi na področju kulturne produkcije ni vedno več, hitreje ter višje, ampak počasneje, s posebno skrbjo za dobrobit planeta in dobro počutje vseh udeleženih. Namesto prekomernega izkoriščanja naravnih in človeških virov za res dobro življenje ob zdravemu okolju potrebujemo dobro počutje, skrb ter skupnost, včasih pa tudi odklop, sprostitev in počitek. Za svetovalnimi mizami, na debatah in umetniških intervencijah ni bilo v ospredju vprašanje, ali ima sodobna umetnost (še) potencial, da nagovori dovolj ljudi za širšo družbeno preobrazbo. Prek idej, praks in političnih alternativ, ki iščejo poti iz ekonomije nenehne rasti ter vprašanje uspeha in dobrega življenja razumejo drugače, se je vse vrtelo okoli tega, kako je mogoče umetniško prakso razvijati z manj produkcijskega pritiska, odpadkov in potrošnje ter več sodelovanja, skrbi in dolgoročnega razmišljanja.

Iz programa in nabora sodelujočih na manifestaciji trajnostnih praks je bilo vnaprej vidno, da so v kulturi nekatere organizacije, in tudi Bunker, ta razmislek, razvoj posebnih orodij za drugačno delovanje in njihovo preizkušanje v praksi, že začele. Čeprav so na podlagi teh dognanj že oblikovana tudi prva priporočila za odločevalce, je še najmanj napredka pri prenašanju teh teoretičnih in praktičnih spoznanj v konkretne kulturne politike. Toda producenti v kulturi, še posebej pa na tako imenovani neodvisni, nevladni sceni, so že pregovorno iznajdljivi pri pridobivanju in inovativnem preusmerjanju projektnih sredstev. Ob izkoriščanju možnosti sofinanciranja na jedrnem kulturnem področju, ki je za večino gostujočih na manifestu manj uprizoritvena umetnost, se s projekti za sredstva potegujejo tudi na tako imenovanih prečnih tematikah. Tako kot na primer za digitalizacijo ali kulturno umetnostno vzgojo so se v zadnjih letih pojavili razpisi za zeleni prehod oziroma trajnost v kulturi. Sredstva zanje zagotavlja Sklad za podnebne spremembe iz prihodkov od prodaje emisijskih kuponov v okviru skupnega sistema za trgovanje s pravicami do emisije toplogrednih plinov na območju Evropske unije.

Kako lahko uprizoritvene umetnosti čim manj vplivajo na okolje, Bunker s partnerji glede na zasnovane smernice in orodja v praksi preverja v mednarodnem projektu Greenstage. Kako upočasniti izkušnjo festivalov uprizoritvenih umetnosti za izboljšanje dobrega počutja, mentalnega zdravja in socialne vključenosti vseh udeleženih, pa v projektu Festival SPA. Mladi levi so bili tudi del projektov Regijski centri kulturno-umetnostne vzgoje, v okviru katerih sta med 24. in 26. avgustom potekala Šola v kulturi za pedagoške delavke in delavce in Manj je več, v katerem so se za pospešitev zelenega prehoda v kulturi še najbolj neposredno uporabili prav koncept in prakse odrasti. Ta pa, kot to ponazarja tudi model ekonomije krofa Kate Raworth, ne cilja le na obvladovanje okoljskih izzivov in uvajanje zelenih praks, kot so na primer ukrepi za zmanjšanje odpadkov, emisij CO2 ter ogljičnega odtisa znotraj obstoječega sistema izkoriščanja in vedno večje produktivnosti. Z zavzemanjem za blaginjo ljudi znotraj ekoloških meja planeta zagovarja tudi upor proti temu sistemu in prizadevanja za korenito spremembo družbenega modela ter drugačno, bolj celostno vrednotenje uspeha in napredka.

Kaj je ekonomija krofa z luknjo na sredini, kaj varen prostor za življenje znotraj planetarnih in družbenih omejitev ter kaj vse razumeva odrast, je za eno od svetovalnih miz pojasnjevala Ajda K. Pistotnik iz Policy Lab in Mednarodne politične šole odrasti. Za podnebno ambulanto in pogovor o prehranskih politikah prihodnosti za trajnostno oskrbo s hrano sta bila na voljo Jonas Sonnenschein in Gaja Brecelj iz Umanotere, v kateri so skupaj z Motovilo posebej za kulturne organizacije prilagodili kalkulator ogljičnega odtisa. Gledališča iz projekta Greenstage za uprizoritvene umetnosti so z Inštitutom za podnebje, okolje in energijo Wuppertal oblikovala zbirko praktičnih rešitev za uvajanje načel krožnega gospodarstva in zmanjšanja odpadkov za uprizoritvene umetnosti ter orodje SAPA za celostno samooceno trajnosti organizacije ali projekta. Oba upoštevata negativne učinke na okolje in tudi trajnostni odtis pozitivnih, strukturnih sprememb krožne preobrazbe z vključevanjem skupnosti. Za potrebe počasnih festivalov uprizoritvene umetnosti Festival SPA so poiskali pomoč strokovnjakinj s presečišča sodobnih umetnosti in dobrega počutja. V projektu Big Green, ki ga je z Vodnjakom idej, nastajajočo zbirko, javno dostopnim digitalnim in fizičnim arhivom nerealiziranih, opuščenih in zavrženih umetniških idej, zastopala Bek Berger, pa so k sodelovanju za ambiciozno zastavljeni cilj, da kultura postane resnična gonilna sila ekološkega prehoda – ne kot kanal za posredovanje okoljskih sporočil, temveč kot praksa, ki spreminja način, kako ljudje dojemajo, čutijo in se navezujejo na živi svet – med drugimi pritegnili tudi filozofa Philippa P. Thapa.

Čeprav zeleni prehod zaradi militarizacije držav in zanikovalcev podnebnih sprememb na čelu njihovih vlad in parlamentov pospešeno izgublja nekdanjo politično veljavo, na manifestu manj v ŠD Tabor in okoli nje ni manjkalo militantnega optimizma in utopizma. Toda usmerjen je bil predvsem v drugačne načine bivanja in delovanja v kulturni produkciji, ki se mora spremeniti, da bi lahko bila kot kanal za posredovanje sporočil in umetniška praksa verodostojna. Za premislek o tem, kako in zakaj ustvarjamo ter kaj zares potrebujemo za dobro življenje, je umetnica Alexandra Papademetriou zasnovala Odrastniška orodja za umetniške prakse, v katerih na prvo mesto postavlja vrednote blaginje oziroma dobrega počutja, skrbi in skupnosti. Z zavedanjem, da gre za proces majhnih in skromnih korakov, namesto dokončnih odgovorov ali rešitev ponuja strategije neposlušnosti, kot so upočasnitev in brezdelje, deljenje virov, hekiranje razpisov, samoorganizacija in vztrajanje v težavah. Koreografinja in plesalka Viktorija Ilioska pa je za svetovalno mizo Estetika potreb: Vaja v popravljanju in na performativnem predavanju Upajmo na najboljše – pripravimo se na najslabše pokazala, da je odrast mogoče uporabiti tudi kot umetniško metodologijo. Načela odrasti Sergea Latoucha – prevrednotiti, na novo premisliti, preoblikovati, prerazporediti, ponovno umestiti v lokalni prostor,

zmanjšati, ponovno uporabiti in reciklirati – delujejo kot koreografska orodja ter umetniška metodologija in postanejo praktična orodja za organizacijo umetniškega dela.

Skrb, reprodukcija, organizacija in obnavljanje so v času ekološke krize in izčrpavanja virov tudi v sodobni umetnosti nevidno, podcenjeno in feminizirano delo, so na debatni kafani izpostavile Tina Dolinšek, Biljana Tanurovska Kjulavkovski ter Warda Samara. Zato je v imenu neposlušnosti znotraj obstoječega kapitalističnega sistema treba preprosto delati manj reči. In namesto vedno novih festivalov, projektov ter sodelovanj graditi na odnosih, kontinuiteti, ponovni uporabi, počasnosti in vzdrževanju, so naslednji dan poudarile Hana Vodeb, Alexandra Papademetriou ter Santa Remere. Zaradi negativnih odzivov je Papademetriou iz odrastniških orodij za umetniške prakse umaknila posamezne izraze, kot sta denimo antikapitalizem in dekolonializem. Še naprej pa govori o tem, kar predpostavljajo, saj so zahteve za pravičnejšo razdelitev virov, skrb za vse in prenehanje izkoriščanja globalnega juga sestaven del odrasti.

Drugačni načini ekonomskega razmišljanja in merjenja napredka s kazalniki, ki ne vključujejo gospodarske rasti in bruto družbenega proizvoda, še niso del splošne javne razprave. Projekt Kazalniki blaginje v Sloveniji, ki so ga skupaj izvajali Urad za makroekonomske analize in razvoj, Statistični urad, Agencija za okolje in Nacionalni inštitut za javno zdravje, je leta 2015 kmalu po splavitvi zamrl. Za istoimensko poročilo so le v letih 2022 in 2023 poskrbeli strokovni delavci Službe za analizo in razvoj Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti. Se pa zavedanje, da se mora svetovna ekonomija odmakniti od BDP, če želi preprečiti okoljsko katastrofo, globalno krepi. Generalni sekretar OZN António Guterres je ustanovil Visoko strokovno skupino za Onkraj BDP, Organizacija za gospodarsko sodelovanje in razvoj (OECD) pa je objavila poročilo Onkraj rasti: proti novemu ekonomskemu pristopu. V Evropskem parlamentu je leta 2023 potekala konferenca Onkraj rasti: Poti k trajnostni blaginji v EU. Posebni poročevalec OZN o revščini in človekovih pravicah Olivier De Schutter je pripravil Načrt za odpravo revščine onkraj rasti. Škotska, Islandija, Nova Zelandija, Wales, Finska in Kanada pa so že del Partnerstva vlad za ekonomijo blaginje, ki stavi na razvoj za vsako državo najbolj ustreznih kazalnikov blaginje onkraj rasti.

Empirična študija javne podpore, ki so jo Dario Krpan, Frédéric Basso, Jason Hickel in Giorgos Kallis opravili v ZDA in Veliki Britaniji, je pokazala, da se tudi sam pojem odrasti s 25-odstotno podporo še ni širše uveljavil, a da obstaja velika, od 70- do 80-odstotna podpora predlogom za spremembe, ki jih dejansko zaobjema. Vtis po obeh dnevih svetovalnih miz, umetniških intervencij in kafanskih debat prvega manifesta manj je, da je v kulturi enako. Čeprav odrast še nima širše veljave, so bile na kraju samem predstavljene in uveljavljene spremembe dobro sprejete: načrtna upočasnitev, sprostitev in počitek ter skrb za dobro počutje vseh udeleženih namesto nenehne rasti, pritiska vedno večjega števila predstav in projektov ter izkoriščanja planeta, sebe in drugih. Umetnost brez izkoriščanja se na 29. Mladih levih ni zdela nekaj nemogočega. Zato jim v Bunkerju res ne preostane drugega, kot da vztrajajo in delajo naprej.

Manj je več: zelene zaveze Bunkerja, Mladih levov in Stare elektrarne

Urednice · Aplavz.art, 5. 10. 2026

> *Zaveze, ki smo jih sprejele za tri segmente delovanja: festival Mladi levi, Bunker in Staro mestno elektrarno. Na ta besedila se sklicujejo poglavja 3–5.*

Kako živeti, ustvarjati in sodelovati v času, ko imamo občutek, da svet razpada hitreje, kot nam ga uspe razumeti? In kako si kljub temu zamišljati prihodnost, ki ne temelji samo na izčrpavanju – človeških in nečloveških živali, prostora, časa, planeta? S temi vprašanji se v Bunkerju ukvarjamo že nekaj let, med drugim v projektih Festival SPA, Greenstage in Manj je več ter v sodelovanju s Pospeševalnikom zelenih veščin. Na njihovem presečišču so nastajali javni programi, deloma pa je potekalo tudi interno delo premisleka in predrugačenja lastnih praks.

Bolj kot zaključki nas zanimajo začetki: nova sodelovanja ter uporaba že obstoječega, preizkušenega in možnega. Del tega so zelene zaveze, ki smo jih sprejele za tri segmente našega delovanja. Niso končne rešitve, bolj smernice procesov predrugačenja, zaveze, napotila za naše vsakdanje delo: v pisarni, v festivalski kuhinji, na odru in na poti na vajo, pri mednarodnem in lokalnem delu, pri javnem in zaodrskem delovanju ...

Festival Mladi levi

Mobilnost. Spodbujamo prihod na festival z vlakom, avtobusom, kolesom ali s skupnim avtomobilom. Naš cilj je, da večina obiskovalk in obiskovalcev pride brez individualne vožnje z avtomobilom. Gostujoče umetnice_ke pozivamo, naj potujejo z vlakom ali avtobusom, kadar povezave to omogočajo. Festivalska ekipa se med prizorišči vozi s kolesom. Za kolesarke_je je v Stari elektrarni na voljo zračna tlačilka, na Slomškovi ulici pa stojala.

Prehrana. Festivalska kuhinja teži k visokemu deležu rastlinskih sestavin in povečevanju števila brezmesnih obrokov. Govejega mesa ne uporabljamo, izbiramo lokalne in sezonske sestavine. Količino obrokov sproti prilagajamo in tako skrbimo, da je zavržene hrane čim manj.

Odpadki in materiali. Z zbiralno akcijo smo prejele rabljene krožnike, servise, skodelice in kozarce, ki ste nam jih podarile_i v velikem številu. Plastične in papirnate kozarce, pribor in krožnike za enkratno uporabo smo popolnoma izločile_i iz delovanja. Ves material za festival in festivalske produkcije ponovno uporabimo, recikliramo ali shranimo za prihodnje dogodke in projekte.

Energija in lokacija. Festival poteka v obstoječi infrastrukturi ljubljanskih gledaliških dvoran. Večerni in nočni dogodki brez luči in zvoka ne gredo, zato uporabljamo energetsko varčno opremo, kjer je na voljo. Dosledno ugašamo nepotrebne luči in zapiramo vrata klimatiziranih prostorov.

Odrast in upočasnjevanje. Zeleni prehod za nas ni samo recikliranje in ugašanje luči, saj se izčrpavamo tudi ljudje. Zato sredi festivala za en dan ustavimo hiter tempo in se z umetnicami_ki, prostovoljkami_ci in ekipo z avtobusom odpeljemo na piknik.

Bunker

Mobilnost. Zavezujemo se zeleni mobilnosti: v službo prihajamo s kolesom ali javnim prevozom. Na službenih poteh se izogibamo letalom in avtomobilom, kadar povezave to dopuščajo.

Odpadki in materiali. Skrbimo, da je odpadkov čim manj in da čim več odpadnega materiala ponovno uporabimo. Odpadke natančno ločujemo. Elektronske naprave popravimo, namesto da bi jih zamenjale.

Energija. Skrbimo za čim manjšo porabo vode in energije v pisarni. Ugašamo luči, kjer niso potrebne, termostat je ob naši odsotnosti nastavljen na minimum. Uporabljamo delujoče gospodinjske aparate iz druge roke, pri nakupu novih pa izberemo energetsko varčen razred.

Produkcija in postprodukcija. Pri novih produkcijah ponovno uporabimo scenografije in kostume starejših predstav ter kupujemo material iz druge roke. Kadar je nov nakup nujen, izberemo material, ki ga bo mogoče uporabiti v prihodnjih projektih.

Stara mestna elektrarna – Elektro Ljubljana

Mobilnost. Spodbujamo prihod na dogodke z vlakom, avtobusom, kolesom ali s skupnim avtomobilom, z enakim ciljem: da večina obiskovalk in obiskovalcev pride brez individualne vožnje z avtomobilom. Za kolesarke_je sta na voljo zračna tlačilka in stojala na Slomškovi ulici.

Odpadki in materiali. Z zbiralno akcijo smo pridobile rabljene skodelice in kozarce ter iz uporabe izločile plastične in papirnate kozarce za enkratno uporabo. Na več mestih zagotavljamo jasno ločevanje odpadkov.

Energija. Gledališki prostor brez elektrike ne deluje, ob javnih dogodkih pa poraba naraste. Zato med vajami in v času mirovanja dosledno ugašamo luči in opremo, ki ni potrebna, ter zapiramo vrata praznih prostorov, da ne ogrevamo in hladimo zaman.

Zaveze kot proces

Ukrepe za zmanjševanje porabe virov in energije uvajamo že vrsto let, zato je njihovo izvajanje stabilno in vzdržno. Vsako leto jim dodamo nov vidik. K zavezam se bomo redno vračale in preverjale ali jih izpolnjujemo in kje se lahko izboljšamo.

POGLAVJE 9 · PRILOGA

Zeleni abonma

Kolektivni seznami umetniških del. Priporočila so zbrale Darja Marinšek, Simona Solina in sodelujoči na dogodku manifest manj; oblikovala Tanja Radež. Različica september 2026.

ZELENI ABONMA

Kolektivni seznami umetniških del

bunker

MANIFEST MANJ

1 UPRIZORITVENA UMETNOST

Anhovo — Žiga Divjak, Katarina Morano, Jasmina Jerant

Priporočata: Alma, Nina

Fokus: **ekologija, strupi, onesnaževanje**

Brezkompromisna dokumentarna predstava o ekološki katastrofi, ki še ni končana. Socialno in ekološko osveščanje.

Komarji — Lucy Kirkwood, Maša Pelko

Priporoča: Darja

Fokus: **ekološka katastrofa, fake news, konflikt med znanostjo in dvomom**

Odlična predstava, ki na sestrskem odnosu pokaže trenje med večnim priseganjem na znanstveni napredek in apriornim nezaupanjem do znanosti ter kako uničujoče so lahko posledice ekstremov, ki vlečejo vsak v svojo smer.

Otroci — Lucy Kirkwood, Nina Šorak

Priporoča: Darja

Fokus: **okoljska katastrofa, distopija**

Predstava s tremi izjemnimi igralci, ki je nastala kot odziv na posledice jedrske katastrofe v Fukušimi. Odlično nastavlja ogledalo in se sprašuje o osebni odgovornosti.

Kako je padlo drevo — Katarina Morano, Žiga Divjak

Priporoča: Darja

Fokus: **gentrifikacija, rast mest in posledično uničevanje okolja**

Pokaže, kako je propad okolja tesno povezan z našim načinom življenja, ki stremi k nenehni rasti, koncentraciji ljudi v mestih in prekomerni gradnji, vse to pa vodi tudi v odtujenost ljudi.

Vročina (2021) — Žiga Divjak

Priporočata: Darja, Nina

Fokus: **okoljski aktivizem, odrast, nezmožnost individualnih sprememb**

Socialno in ekološko osveščanje.

Krize (2022) — Žiga Divjak

Priporočata: Darja, Nina

Fokus: **absurd nenehnega teka družbe na mestu, ujetost v reševanje stalnih »kriz«**

Socialno in ekološko osveščanje.

Velika pričakovanja / **Große Erwartungen** — Beton Ltd.

Priporoča: Darja

Fokus: **vojne, migracije, (ne)zmožnost umika**

Predstava odpira celo vrsto vprašanj, med drugim o (ne)možnosti vzdržne vizije prihodnosti, ki jo je mogoče pojmovati samo še z umaknjene pozicije, ki pa je enako problematična.

Uvod v ego-logijo — Beton Ltd.

Priporoča: Darja

Fokus: **potrošništvo, ki uničuje naravo**

Žal večno, vse bolj aktualna predstava, ki z močno ironijo prikaže našo odvisnost od potrošništva, v katerem sta narava in skrb zanjo samo še poza – planet pa umira.

2 UPRIZORITVENA UMETNOST

Time has fallen asleep in the afternoon sunshine — Mette Edvardsen

Priporoča: Santa

Fokus: **knjiga, meditacija, upočasnitev**

Predstava v času covida, v Nacionalni knjižnici Riga: branje knjig na razdalji.

Other Nature, Sky Every Day, Peter Lives in a House – a Dolphin from Dot to Dot — Pipsa Lonka

Priporoča: Julia Hovi

Fokus: **dramska dela, odnosi ljudi do živali**

Opozarja na hinavski odnos ljudi do izkoriščanja živali in postavi novo hierarhijo, v kateri se živalim vrne svoboda. Precej radikalna dela.

King Ubu / **Kralj Ubu** — Vladislav Troicky

Priporočata: Zane, Rihards

Fokus: **ponovna uporaba materialov za sceno, kostumi**

Kako se da narediti predstavo iz stvari, ki jih ponovno uporabimo in prilagodimo.
Nobenih na novo kupljenih kostumov – za vse so poskrbeli igralci.

In Fire — Rudalts Blaumanis

Priporočata: Zane, Rihards

Fokus: **ponovna uporaba materialov; 300 starih stolov, 200 poročnih oblek**

Kako se da narediti predstavo iz stvari, ki jih ponovno uporabimo in prilagodimo. Ljudje so darovali poročne obleke – povezovanje v družbi.

3 LITERATURA

Razvejenje — Richard Powers
Priporoča: Alma
Fokus: **drevesa, povezanost**
Monumentalen roman, ki prepleta zgodbe dreves in ljudi ter oriše dolg časovni zamah.
Hkrati nagovori tudi devastacijo, ki jo povzroča človek.

V orbiti — Samantha Harvey
Priporoča: Alma
Fokus: **vesolje, povezanost**
Bookerjeva nagrajenka – 24 ur v vesolju, pogled na Zemljo od zunaj ter odnosi med ljudmi in do okolja.
Prelepa knjiga!

Kaj le v sebi nosiš — Dragica Čadež in Nataša Kramberger
Priporoča: Tanja
Fokus: **ustvarjalnost, somenik drevesem**
Poetični preplet dveh tipov ustvarjalne izpovedi, razmislek o umetnosti, naravi in človeku v nemirnem času.

Dostojno kosilo — Karen Duve
Priporoča: Simona
Fokus: **načini prehranjevanja, vegetarijanstvo**
Poskus, kako in kaj jesti ter katere materiale uporabljati; kritično o živalih in rastlinah kot čutečih bitjih.
Etika prehranjevanja.

Nadvse bistra bitja — Shelby Van Pelt
Priporoča: Simona
Fokus: **inteligenca živali, hobotnice**
Vprašanja o tem, kako nas, ljudi, dojemajo druga bitja. Je človek res najbolj inteligentno bitje planeta?

Volk samotar — Adam Weymouth
Priporoča: Simona
Fokus: **ohranjanje divjine, volkovi, Evropa**
Po poteh volka Slavca. Ohranitev divjine sredi Evrope. Za in proti volkovom. Načini sobivanja.

Kuhinja revežev — Svetlana Slapšak
Priporoča: Simona
Fokus: **odnos do hrane, lakota in kulinarika**
Diskurz o hrani in prehranjevanju, tako bogatih kot revnih. Hrana kot fensi zadeva zahodne kulinarike in hrana kot preživetveni del človeka. Sociološki, antropološki in kulturni diskurz o tem, kako človek v različnih delih sveta gleda na hrano in prehranjevanje. Tudi politično.

Umetnost dirkanja v dežju — Garth Stein
Priporoča: Simona
Fokus: **hišni ljubljenčki, razumevanje živali, odnos med psom in človekom**
Življenje človeka oziroma družine s pasjega pogleda in dojemanja. Vprašanja o tem, kaj si pes zares misli oziroma ali mu to samo pripisujemo – vseeno pa pripomore k razumevanju družabnosti in soodvisnosti med človekom in psom.

4 LITERATURA

Napaka — Marek Šindelka
Priporoča: Simona
Fokus: **zaščitene rastline, pohlep**
Kaj storiti, ko imamo zadnji primerek neke rastlinske vrste? Moralno vprašanje o tihotapljenju rastlin in živali, planetarna skrb za ogrožene vrste proti človeškemu pohlepu.

En sam cvet — Muriel Barbery
Priporoča: Simona
Fokus: **dojemanje narave na Japonskem**
Pogled botaničarke na ohranjanje rastlin in narave. Podrejanje narave človeku. Sobivanje z naravo. Pomen rastlin v našem čutenju sveta.

V temo — Anna Bolava
Priporoča: Simona
Fokus: **prvinski stik z naravo**
Je prvinskost življenja z naravo sploh možna v neokapitalističnem svetu?

Kresničevje — Ajda Bračič
Priporoča: Simona
Fokus: **gozd, povezanost z naravo, iskanje medsestrskih vezi**
Zadnje dejanje po prestani preizkušnji je upor proti krčenju gozda. Holivudsko zaznamovan konec nam daje v razmislek ves naš odnos do sočloveka in narave.

Globoko v gozdu — Irena Štaudohar
Priporoča: Simona
Fokus: **gozd, odnos do narave, sočloveka, kulture in umetnosti**
Kako in kaj čutimo v gozdu? Gozd kot prvina psihološkega in intelektualnega razmišljanja. Vprašanje o zavedanju samostojne narave, njenem vplivu na naše čustvovanje in dojemanju narave kot dela nas.

Živa gora — Nan Shepherd
Priporočata: Simona, Irena
Fokus: **divjina, neokrnjena narava in povezanost s človekom**
Metafizično dojemanje vezi med žensko in goro. Nežnost. Ljubezen.

Potopljeni svet — J. G. Ballard
Priporoča: Simona
Fokus: **poplave, apokalipsa**
Postapokaliptična realnost, ki nas čaka zaradi poplav in taljenja ledenikov; posledični padec civilizacije, izguba vrednot, morale in etike.

Navdihi iz divjine — Ben Fogle
Priporoča: Simona
Fokus: **preživetje v divjini**
Sposobnost preživetja v divjini – je to sploh možno? Vseeno vsaj deloma utrjuje človekovo zavest o divji naravi in spoštovanju naravnih ciklov, v katere posega človek in spreminja ekosisteme.

5 LITERATURA

O listju — Marion Poschmann
Priporoča: Simona
Fokus: **gozdovi, življenje dreves, meditacija**
Literarna nagrada WORTMELDUNGEN 2021. Primerjava cikla življenja dreves z življenjem človeka oziroma obstojem civilizacije. Duhovito, prepričljivo. Nežno.

Peti dan — Frank Schätzing
Priporoča: Simona
Fokus: **planet, morje**
Planet se lahko upre. Upor inteligentnih morskih bitij proti onesnaževanju in izkoriščanju morja.

Evangelij po jeguljah — Patrik Svensson
Priporoča: Simona
Fokus: **jegulje in njihov življenjski prostor, krog življenja**
Prostor mora biti svoboden, ne zagrajen, da ohrani rituale in preživetje jegulj. Inteligenca živih bitij.

Iskanje življenja — Iida Turpeinen
Priporočata: Darja, Julia
Fokus: **raziskovanje sveta, kolonializem, muzeji, znanost, uničevanje**
Helsinki City Theater bo predstavo uprizoril s premiero septembra 2026. Glavna tema bo muzej in kaj muzeji predstavljajo (Julia), zahodna civilizacija in kolonizacija ter njene posledice, konzumerizem.

Klavčev Prehod — John Williams
Priporoča: Darja
Fokus: **človekovo izkoriščanje narave, ki vodi v njegov lastni propad**

Na površje — Margaret Atwood
Priporoča: Darja
Fokus: **iskanje lastne identitete v povezavi z naravo in svojimi koreninami**
Eden najmočnejših avtoričinih tekstov o tem, kako sestaviti zlomljeno osebnost, ter o moči vezi z naravo in svojim okoljem.

Vegetarijanka — Han Kang
Priporoča: Darja
Fokus: **vegetarijanstvo kot družbeni upor**
Pokaže slepo družbeno sprejemanje pravil in družbeno nestrpnost do drugačnosti, na drugi strani pa možnost vztrajanja in upora.

Po vsej sili živ / **Primerljivi hektarji** — Nataša Kramberger
Priporoča: Darja
Fokus: **trajnostnost**
Nataša popolnoma nepretenciozno in zdravorazumsko pristopi k vprašanju trajnostnega kmetijstva in sobivanja z naravo (in na drugi strani uničujočega gospodarskega izčrpavanja) ter res odpira oči.

6 LITERATURA

Volčja sreča — Paolo Cognetti
Priporoča: Darja
Fokus: **narava kot zatočišče**
Gore, gorska koča, mir, tišina in zavetje, v katerem se lahko znova najdeš in si zaceliš rane.
Plus res lepi opisi narave.

Zgodovina čebel — Maja Lunde
Priporoča: Darja
Fokus: **distopija, ekološka katastrofa**
Nagrajena knjiga, ki na primeru večgeneracijske skrbi za čebele in čebelarstva pokaže postopno propadanje reje čebel, kar vodi v popoln zlom ekosistema. Res dober zgled, kam nas bo pripeljal egocentrizem.

Pelji svoj plug čez kosti mrtvih / **Potovanje ljudi Knjige** / **Empuzij** — Olga Tokarczuk
Priporoča: več ljudi
Fokus: **živali, rastline, sožitje, vloga človeka**
Povezuje naravo z metafizičnimi zgodbami. Iz metafizike se lahko največ naučimo o naravi.
Vračanje k starim ljudstvom in njihovemu odnosu do narave.

Modra lisica — Sjón
Priporoča: Darja
Fokus: **islandska folklora, magični realizem, antropocentrizem**
Odličen kratek roman oziroma novela o lovu na lisico kot metafori človeka, ki bi si rad podredil naravo, kar vodi v njegov lastni propad. Tema antropocentrizma na islandski način.

Poletna svetloba, in nato noč — Jón Kalman Stefánsson
Priporoča: Darja
Fokus: **islandski roman, kako preživeti v sodobnem svetu**
Avtor poetično, pa hkrati preprosto govori o »malih, nepomembnih« ljudeh, pa vseeno pričara mikrokozmos družbe in s tem univerzalna vprašanja človeka. Islandija tako postane hkrati posebna, edinstvena dežela in ves svet.

O prostornini časa — Solvej Balle
Priporoča: Darja
Fokus: **septalogija v nastajanju, spekulativna fikcija**
Briljantno, polno refleksij in družbenih navezav. Solvej z vsako stranjo premika meje in se dotakne skorajda vsega: človeške zgodovine, osebnih odnosov, okolja, minljivosti in smisla bivanja, vendar čisto nevsiljivo.

Siddhartha — Hermann Hesse
Priporoča: Darja
Fokus: **umik iz materialnosti in družbe, iskanje notranje poti**
Klasika, drobna knjižica, ki govori o tem, da moraš svojo pot, svojo »resnico«, iskati v sebi, se odmakniti od vse bolj materialistične družbe, ki stremi samo k čutnim užitkom in materialnemu bogastvu.

Na klancu — Tina Vrščaj
Priporoča: Darja
Fokus: uničujoče posledice (digitalne) tehnologije, odtujenost, vrednote bivanja v naravi
Dobro pokaže konflikt med željo po »naravnem« bivanju, torej v sozvočju z naravo, in vse bolj prežemajočo digitalizacijo družbe.

7 LITERATURA

Svetišča narave — Irena Cerar
Priporočata: Darja, Zvonka
Fokus: **narava okrog nas, sveti prostori**
Zavedanje, posluh za umiritev, sožitje, opaziti tisto, kar izgubljamo. Vrnitev k naravi je zastonj, »dolgočasje« pa je lahko ustvarjalno in zdravilno.

Sedem živali ugrizne nazaj — Frank Westerman
Priporoča: Darja
Fokus: **podnebne spremembe**
Inovativen pristop, ki podnebne spremembe oziroma njihove negativne posledice in nenasitne apetite gospodarske rasti prikaže z vidika živali, ki izgubljajo bivanjski prostor.

Jesen, Zima, Pomlad, Poletje — Ali Smith
Priporoča: Darja
Fokus: tetralogija o človeku, družbi, okolju in naravi
Ker je Ali Smith res izredno pronicljiva in hkrati noro zabavna.

Mačja zibka — Kurt Vonnegut
Priporoča: Darja
Fokus: **distopija o človekovi uničujoči naravi, ki vodi v okoljsko katastrofo**
Ironična distopija, ki je enako zabavna kot strašljiva. In pač: briljantni Vonnegut je vedno vreden branja.

Stena — Marlen Haushofer
Priporoča: Darja
Fokus: **izolacija, odnos do živali**
Res močan prikaz povezovanja človeka z živalmi, ki nastopi po popolnem odmiku od družbe.

Kolizej — Helena Koder
Priporoča: Darja
Fokus: **odnos družbe do arhitekture, estetike, slepota kapitala**
Helena piše izredno čustveno, pričara žive ljudi prek njihovih zgodb, njeni uvidi pa so res močni.

The Celestial Sphere (Taivaanpallo) — Olli Jalonen
Priporoča: Santa
Fokus: **čas, raziskovanje, nadzor nad svojimi ravnanji**

Brez nagobčnika — Radio Študent
Priporoča: Tomaž
Fokus: **ekologija**
Prispevek, v katerem se poroča, da so na Radiu Študent prvi v Sloveniji uporabili besedo »ekologija« (Etbin Stefančič).

Plan B — Boštjan Videmšek
Priporoča: Simona
Fokus: **energija, ohranitev narave in planeta, katastrofe**
Kako uporabiti dosežke znanstvenikov in nove tehnologije za ekološko stabilnost planeta.

8 LITERATURA

Klara in sonce — Kazuo Ishiguro
Priporoča: Simona
Fokus: **umetna inteligenca proti človeku in njegovim vrednotam**
V kakšen svet gremo? Bomo res izgubili človečnost?

The Mushroom at the End of the World — Anna Tsing
Priporoča: Una
Fokus: **kapitalizem, samostojnost gliv, sožitje**
Konec kapitalističnega napredovanja, obnašanje gliv in njihova odpornost; zmožne so ustvariti povsem nova okolja.

Knjiga o Uni — Faruk Šehić
Priporoča: Simona
Fokus: **reka, vojna**
Življenje z reko, spomini na vojno, kako vojna zaznamuje okolje in družbo v povojnem času.

Red Rising — Pierce Brown
Priporoča: Nataša
Fokus: **distopija, vladanje**

Karen Barad
Priporoča: Karin
Fokus: **narava, kultura**

Ministrstvo za prihodnost — Kim Stanley Robinson
Priporoča: Simona
Fokus: **katastrofe, podnebne spremembe, egoizem človeka**
Kako rešiti planet za bodoče prebivalce.

Wild Women — Arundhati Subramaniam
Priporoča: Nithya
Fokus: **poezija**
Močna ženska poezija, odkrivanje ženskih glasov, ženske energije, moči in spiritualizma v povezavi z žensko naravo.

Eugen — Robert Šabec
Priporoča: Miha
Fokus: **Idrija, propadanje okolja, rudnik, stanovanjska problematika, izkoriščanje tuje delovne sile**
Natančno opiše napačno prestrukturiranje degradiranega območja v neoliberalno kapitalistično okolje, ki nagrajuje nasilneže in bogate.

Moje mačjeljubne zgodbe — Svetlana Slapšak
Priporoča: Miha
Fokus: **sociološki pregled odnosa do živali in mačk**
V pomanjkanju se ne odreče humanosti do mačk: najprej poskrbeti zanje, potem zase.

9 LITERATURA

Živalsko kraljestvo — Manca G. Renko

Priporoča: Miha

Fokus: **odnos do divjih živali**

Spoznanje, kako masakriramo živa bitja – morska, katerih gostje smo kot turisti. Opozarjanje na pomanjkanje znanja staršev, ki bi otrokom predali zavedanje o živalih.

Mothers' Milk — Nora Ikstena

Priporočata: Zane, Rihards

Fokus: **medgeneracijska skrb**

Opozorilo na povezovanje med generacijami.

Fižolozofija / **Magija za realiste** / **Globoko v gozdu** — Irena Štaudohar

Priporoča: Zvonka

Fokus: **narava okrog nas, bližnja in oddaljena**

Sobivanje in konzumiranje narave, narava kot hrana za telo in dušo.

Dolg sprehod do zaliva — John Muir

Priporoča: Irena

Fokus: **kopno, voda, narava, soodvisnost vsega**

Ohranjanje narave, metaforični opisi. »Najčistejša pot v vesolje vodi skozi divjino gozda.«

Potovanje z oslico čez Sevene — Robert Louis Stevenson

Priporoča: Irena

Fokus: **potovanje, narava, odnos do živali**

Ohranjanje narave za potomce. Odnos do živali: nasilje nad živalmi ni potrebno.

10 TEORIJA

Manj je več — Jason Hickel
Priporoča: Alma
Fokus: **odrast**
Popularna znanost, vendar berljiva in uporabna. Hickel je tudi kralj kratkih, udarnih izjav.

Kapitalistični realizem — Mark Fisher
Priporoča: Alma
Fokus: **kapitalizem, odsotnost alternativ**
Iskanje poti iz uničenja je iskanje alternativ – Fisherjeva tema, hkrati pa razkriva nekatere kapitalistične mite.

All Art is Ecological — Timothy Morton
Priporočata: Klara, Lučka
Fokus: **umetnost in ekologija**
Kratka in preprosta razlaga temne ekologije, ki doseže širši krog ljudi.

Not the End of the World — Hannah Ritchie
Priporoča: Jonas
Fokus: **podatki**
Daje upanje. O sedmih krizah, o tem, kaj se lahko zgodi v naslednjih sto letih in kako smo sposobni ohraniti planet. Kaže tudi, da je bilo že slabo in smo stvari znali popraviti.

Donna Haraway
Priporoča: Karin
Fokus: **teorija kiborga**
Ekofeminizem, pionirska ideja in skrb za okolje. Kaj sploh je skrb? Kaj je uravnoteženost za ljudi, okolje in naravo? Termin je danes spet zelo aktualen.

Iz socializma v periferni kapitalizem — Ana Podvršič
Priporoča: Nika
Fokus: **okolje, izkoriščanje**
Okoljsko relevantno delo, ki analizira globalne verige ekonomskega izkoriščanja.

Hiperobjekti — Timothy Morton
Priporoča: Lučka
Fokus: **oceani, osončje, hiperobjekti**
Razlaga, kaj se nam trenutno dogaja, percepcijo hiperobjektov in njihov vpliv na naše življenje.
Vanj smo ujeti skozi prostor in čas, ne zavedamo pa se jih v njihovi celoti – so naša intimna realnost.

11 FILM, VIDEO, SERIJE

Princesa Mononoke — Hayao Miyazaki
Priporoča: Alma
Fokus: **ravnovesje in harmonija med človekom in naravo**
Film – klasika, ki je sicer zelo pravljica po slogu, ampak vseeno čudovit. Kaj lahko gre narobe s pravljico o čudoviti princesi, ki so jo vzgojili volkovi in rešuje harmonijo?

Valovanje — Gints Zālbalodis
Priporoča: Alma
Fokus: **postapokalipsa na utopičen način**
Mucek s kompanjoni krmari po poplavljenem svetu.

V divjino (Into the Wild) — Sean Penn
Priporoča: Alma
Fokus: **skrajen odmik od družbe**
Popoln izstop iz družbe in civilizacije. Po resnični zgodbi. Po študiju vse razda, se odreče vsemu in gre do konca.

The Last of Us — Craig Mazin, Neil Druckmann
Priporoča: Darja
Fokus: **distopija, upor narave proti uničujoči človeški družbi**
Zanimiva je predvsem premisa: propad vsega, kar smo v svojem pohlepu zgradili, povzroči vrsta, ki se je niti najmanj ne bojimo – glive.

Pluribus — Vince Gilligan
Priporoča: Darja
Fokus: **TV-serija, družbena parodija, reševanje planeta prek prisilne odpovedi egocentrizmu in lastnim željam**
Zabaven odgovor na vprašanje: bi v teoriji lahko rešili planet, če bi vsi postali vegani, nehali smetiti, se odrekli potrošništvu itd.? Spoiler alert: ja, ampak v resnici bi morala naša rasa pač izumreti.

Zgodbe iz kostanjevih gozdov (2019) — Gregor Božič
Priporoča: Darja
Fokus: **propad podeželja na račun izseljevanja v mesta**
Pretresljiv film o postopnem propadanju Benečije, iz katere so se ljudje prisiljeni izseljevati, za njimi pa ostaja nepopisno lepa pokrajina duhov.

WALL-E (2008) — Jim Reardon, Andrew Stanton
Priporoča: Darja
Fokus: **prekomerno potrošništvo bo uničilo planet**
Kako z ljubkim robotkom pokazati, da se bomo ljudje dobesedno zadušili v lastnih smeteh.

My Abandonment / **Leave No Trace** — Peter Rock
Priporoča: Darja
Fokus: **življenje v naravi, družbeni upor, posledice vojne**
Odličen film, ki pokaže družbene predsodke do ljudi »na robu družbe«, ki ne zmorejo ali ne želijo živeti v skupnosti.

12 FILM, VIDEO, SERIJE

Nomadland — Jessica Bruder
Priporoča: Darja
Fokus: **gospodarska kriza, antimaterializem**
Igrani dokumentarni film o sodobnem nomadstvu ljudi, ki iz takih ali drugačnih razlogov ne morejo pognati korenin in so se prisiljeni stalno seliti. Tudi vprašanje medsebojne povezanosti in solidarnosti v sodobni družbi.

Alcarràs — Carla Simón
Priporoča: Darja
Fokus: **izginjanje poljedelstva na račun tehnološkega napredka**
Ganljiv katalonski film o družini, ki je po več generacijah prisiljena zapustiti svoj dom, kmetijo in zemljo, na kateri bodo nastale sončne elektrarne.

As Bestas (Of Beasts) — Rodrigo Sorogoyen, Isabel Peña
Priporoča: Darja
Fokus: **eko kmetijstvo, Galicija, sodobno kmetijstvo, kmetijstvo proti tehnološkemu napredku**
Res dobro pokaže dilemo oziroma konflikt med idealizmom ekološkega kmetijstva, stremljenjem kapitala k tehnološkemu napredku in kruto realnostjo vsakodnevnega boja za preživetje revnih kmetov.

Medena zemlja (Honeyland) — Tamara Kotevska, Ljubomir Stefanov
Priporoča: Darja
Fokus: **gojenje čebel, samooskrba**
Noro dober film, ki pokaže življenje v sožitju z naravo in čebelami na eni strani ter uničujočo potrošniško držo na drugi.

Zgodba o Siljanu — Tamara Kotevska
Priporoča: Darja
Fokus: **zaton kmetijstva**
Nebrzdan gospodarski rast in ekonomski pritiski vodijo v počasen propad kmetov v Makedoniji, prepleteno z ganljivo osebno zgodbo med očetom in sinom.

L'empereur 1 in 2 (Popotovanje cesarskega pingvina) — Luc Jacquet
Priporoča: Darja
Fokus: **migracija cesarskega pingvina**
Ker je noro lep in pokaže, kako nekatere živalske vrste v res težkih razmerah preživijo against all odds.

Kona fer í stríð (Woman at War / **Bojevnica)** — Benedikt Erlingsson
Priporoča: Darja
Fokus: **islandski film, okoljski aktivizem**
Zabaven in provokativen film o ženski, ki se upre lokalnemu industrijskemu konglomeratu.

Ilísia Pedía (Elysian Fields) — Anna-Maria Dutoit
Priporoča: Darja
Fokus: **sodobno kmetijstvo, pridelovanje oljk v stalno spreminjajočem se podnebju**
Doživeto pokaže, kako trdo, neusmiljeno in nemogoče postaja kmetovanje za manjše kmete in družine v okolju, ki je vse bolj njihov sovražnik.

13 FILM, VIDEO, SERIJE

Land — Robin Wright
Priporoča: Darja
Fokus: **preživetje v divjini, samooskrba**
Pokaže, kako lahko najdeš smisel v tem, da se na novo zgradiš in nisi za preživetje odvisen od nikogar drugega kot od sebe.

My Octopus Teacher— Craig Foster
Priporoča: Darja
Fokus: **dokumentarni film o moškem, ki je eno leto preučeval hobotnico**
Izredno ganljiv film, ki pokaže, kako malo je v resnici treba, da razvijemo obojestranski odnos z živalmi, če jim le izkažemo spoštovanje in zanimanje.

The Cove — Louie Psihoyos
Priporoča: Darja
Fokus: **pobijanje delfinov na Japonskem**
Podira družbene mite o delfinih kot ljubkih živalih, ki jih je tako enostavno natrenirati, ter pokaže, kako jih izkoriščamo. Hkrati pripoveduje zgodbo človeka, ki je postal aktivist in se bori proti njihovemu izkoriščanju.

Silos 1 in 2 / **The Silo** — Hugh Howey
Priporoča: Darja
Fokus: **distopija, preživetje družbe**
Ponuja zanimive uvide v to, kako bi ljudje preživeli, če bi se njihov ekosistem zaradi stalnega uničevanja povsem skrčil in bi zmanjkalo resursov.

Captain Fantastic — Matt Ross
Priporočata: Esad, Darja
Fokus: **preživetje v divjini, ameriški način življenja, upor**
Film, ki prevprašuje ustaljene družbene resnice: je res bolje živeti v mestu, šolati otroka v uradnem sistemu? Ali res potrebuješ sodobno civilizacijo, da otroka naučiš osnovnih človeških vrednot in znanja?

Taming the Garden
Priporoča: Santa
Fokus: **drevesa, zbiranje dreves**
O milijonarju, ki si lahko privošči zbiranje dreves, njihovo kupovanje in sajenje na svoj otok.

Plastik fantastik — Uroš Robič
Priporoča: Simona
Fokus: **smeti**
Uroš po diplomi iz gozdarstva ni dobil službe in je postal smetar. Film o onesnaževanju okolja.

Divja robotka
Priporoča: Darja
Fokus: **kolektivizem, skupnost**
Animirani film.

14 FILM, VIDEO, SERIJE

Afraid
Priporoča: Darja
Fokus: **UI, marketing**
Vprašanje o tem, ali ima UI svojo identiteto in kako jo uporabljamo za marketing in prepričevanje.

Ena za reko: Zgodba Save — Rožle Bregar
Priporoča: Anže
Fokus: **varovanje reke**
Kako potuje voda in kaj se zgodi, če jo začnemo zamejevati – vpliv na okolje.

The Last Ice Hunters — Rožle Bregar
Priporoča: Anže
Fokus: **stari svet, življenje Inuitov**
Kako se živi zares brez CO_2.

Triglav, pot do odrešitve — Rožle Bregar
Priporoča: Anže
Fokus: **gore, Triglav**
Nemoč človeka pred naravo – udar strele, spoštovanje narave.

A Psalm for the Wild-Built — Becky Chambers
Fokus: roboti, človeštvo
Kaj potrebujejo ljudje po tem, ko jih je UI zapustila?

Melanholija — Lars von Trier
Priporoča: Una
Fokus: **melanholija**
Zakaj se ljudje »bolje« počutijo v svetu tragedij?

Death Does Not Exist
Priporoča: Maja
Fokus: **animirani film**
Tema dekonstrukcije, uničenja družbenega sistema in družbene revolucije, po kateri znova »zavladajo« drevesa.

Wolfwalkers
Priporoča: Maja
Fokus: **animirani film**
Zelo dober animirani film s pridihom fantazije o tem, kako spremeniti pogled in predsodke, na temo povezovanja z živalmi.

Lorax
Priporoča: Nika
Fokus: **drevesa, deforestacija**
Upor proti izkoriščanju gozda, kako obraniti drevesa in kako jih saditi.

15 GLASBA

Festival ToPot
Priporoča: Alma
Fokus: **zvočni sprehodi in instalacije**

Mlinar na Muri — Chateau
Priporoča: Esad
Fokus: **eksistenca v naravi**
Odmik v preprosto življenje.

Mrtva reka — Marjan Smode
Priporoča: Esad
Fokus: **onesnaževanje, industrija**
Prvi slovenski estradnik o ekologiji, onesnaževanju in ohranitvi rek.

Minimalni ritem — Via ofenziva
Priporoča: Esad
Fokus: **proizvodnja, država**

Bakalina Velika / Širom
Priporoča: Tanja
Fokus: **naravovarstvo, mirovništvo**
Bratje Kutin s sopotniki in svojo 6500 staro jelko prinašajo univerzalno prasporočilo o boju za varstvo narave in absolutni pravici do miru za vse. Če bi imeli svetišče, bi zahajala vanj. Čudež iz Čadrga.

Rap glasbeniki: AMG Remix, Juicy Sus, Me Smook, Fatori, Dexter
Priporoča: Jonas
Fokus: **promet, onesnaževanje**
Zakaj vzeti kolo namesto avta.

16 RAZNO, MIKS, MULTIŽANR ...

Sanje o vlaku / **Train Dreams** — Denis Johnson

Priporoča: Darja

Fokus: **uničujoči industrijski napredek, požari, življenje v divjini**

Izjemno poetičen roman in film o sezonskem delavcu v ameriški divjini, ki izgubi vse in smisel najde v svojem samotnem življenju sredi divjine.

Cesta / **The Road** — Cormac McCarthy

Priporoča: Darja

Posebna kategorija: **žanr distopije**

Fokus: **distopija, človeške vrednote, propad civilizacije, človek kot najbolj uničujoče od vseh bitij**

Literarna klasika in filmska adaptacija o poskusu preživetja človeškosti v svetu, ki ga je človek uničil.

Osem gora / **Le otto montagne** — Paolo Cognetti

Priporoča: Darja

Fokus: **življenje v mestu proti naravi, iskanje svoje poti**

Močna zgodba v italijanskih Alpah o črpanju energije iz narave in o tem, kako te narava, sredi katere odraščaš, zaznamuje.

Divja / **Wild** — Cheryl Strayed

Priporoča: Darja

Fokus: **črpanje notranje moči in volje za preživetje iz narave, zdravilna moč narave**

Zabavno-ganljiva resnična zgodba ženske, ki po popolni notranji izgubljenosti znova najde moč v samostojnem pohodu po PCT.

Klub golih pesti / **Fight Club** — Chuck Palahniuk

Priporoča: Darja

Fokus: **propad družbe kot posledica absurdnega potrošništva**

Sodoben način življenja vodi v popolno izgubo vrednot, odreši nas lahko samo revolucija – oziroma uničenje vsega.

Izničenje / **Annihilation** — Jeff VanderMeer

Priporoča: Darja

Fokus: **nadvlada narave nad človeško družbo**

Kulten roman o znanstveni odpravi v neznano območje, kjer narava oziroma glive nepojasnjeno spreminjajo ljudi. Zaradi res dobrega grajenja horror atmosfere in celih nizov vprašanj, ki jih knjiga odpira – v prvi vrsti, kaj se zgodi z nami, ko narava prevzame kontrolo.

Poti / **Tracks** — Robyn Davidson

Priporoča: Darja

Fokus: **povezanost človeka z naravo, aboridžinska kultura**

Resnična zgodba o devetmesečnem prečkanju avstralske puščave, ki vodi v navezovanje pristnih stikov z živalmi in poveličevanje aboridžinskega odnosa do narave v primerjavi s sodobnim načinom življenja.

Postaja Enajst / **Station Eleven** — Emily St. John Mandel

Priporoča: Darja

Fokus: **postapokalipsa, pomen umetnosti, pandemija**

Knjiga in serija, ki zelo dobro pokažeta, da je tisto, kar nas povezuje in na čemer je civilizacija sploh zgrajena, skupna kultura.

17 RAZNO, MIKS, MULTIŽANR ...

Odmevi brezna — Robertina Šebjanič
Priporoča: Klara
Fokus: **raziskovalni cikel interdisciplinarne umetnice**
Robertina Šebjanič k temi pristopa brez poenostavitev, vanjo vključuje znanstvenike, obenem pa komentira vojno z vidika ekologije oziroma morskega življenja. Za potrpežljive, ki se ob instalaciji z veseljem zakopljejo še v dokumentacijo ali vsaj pogledajo spremljajoče videe.

Bodies of Knowledge in Words Service — Sarah Vanhee
Priporoča: Santa
Fokus: **trajnostnost**
Potujoče »delavnice«, kamor ljudje lahko pridejo in si izmenjujejo osnovna znanja, kot so kuharski recepti, ročne spretnosti, sajenje ipd. Drugi projekt omogoča, da ljudje pridejo po »besede« za stvari, ki jih ne zmorejo ali znajo sami ubesediti – kot neke vrste besedna terapija.

Mož, ki je sadil drevesa — knjiga in animirani film
Priporočata: Darja, Simona
Fokus: **ozelenjevanje, drevesa**
Tudi posameznik lahko stori nekaj za okolje in vpliva na obnovitev narave.

Zemljanka Gaja — Cerknica, zvočni sprehod
Priporoča: Vesna
Fokus: **narava, zaščita okolja**
Opozorilo, kako bo, če ne bomo pazili na prihodnost.

Kozmos Kosovel
Priporoča: Anže
Fokus: **družba, poezija, narava, Kras**
Kako je videl svet, ki se je spreminjal zaradi potrošništva in industrializacije.

Show Rooms / Schau Räume
Priporoča: Katrin
Fokus: **zapuščeni kraji**
Interdisciplinarno napolniti prostore za ljudi, umetnost in nevladne organizacije. Villach, projekt je šel tudi v Iran in drugam.

Garden on the Grave — Wauhaus
Priporoča: Santa
Fokus: **performans, doživljanje narave**
Spodbuja trajnostnost in odpira novo percepcijo odnosa človeka do zemlje in narave. Pogled usmeri v to, kako po smrti postaneš del planeta, in spodbuja zavedanje o tem odnosu s čisto drugačnega zornega kota.

Climate Choir
Priporoča: Santa
Fokus: **performans**
Združuje umetnike z lokalci in prostovoljci, ki se povežejo v »zbor«, ta pa institucije opozarja na ekološke probleme – konkretno kmetijsko ministrstvo, naj zaščiti močvirje.

18 RAZNO, MIKS, MULTIŽANR ...

Boy Who Saw in the Dark — Rasa Bugavičutė-Pece / knjiga in predstava
Priporočata: Zane, Rihards
Fokus: **slepota, odnosi, izkušnje življenja**
Kako smo si vsi podobni, čeprav smo različni – univerzalnost človeške izkušnje kljub neki hibi.

The Nap Ministry — Instagram
Priporoča: Inti
Fokus: **počitek, preobremenjenost**
Kako se izključiti iz hitenja, družbe in biti sam, počivati, se odklopiti.

Wansolmoana Lunar Assembly — Taumoepeau
Priporoča: Nithya
Fokus: **Tonga, izguba otoka zaradi dviga morske gladine**
Projekt se dogaja v morju, sodelujejo samo ženske iz različnih skupin, med njimi Aboridžinke, prebivalke Tonge in druge, tudi trans osebe. Opozorilo na podnebne spremembe, izgubo domovine, doma in zemlje pod nogami.

VIZUALNA UMETNOST

Joni Zakonjšek
Priporoča: Miha
Fokus: **narava – trave, vode, druge pokrajine, občutja človeka**
Meditativni pogled na naravo, skrb za njeno ohranitev, pravica, da narava samo je – divja in nespremenjena.

Frida Kahlo
Priporoča: Irena
Fokus: **meditacija, rože**
Odnos do rastlin, varovanje, izgubljene vrste, povezanost cveta s človekovo dušo.

Ana Mendieta
Priporoča: Irena
Fokus: **slike, kipi, instalacije**
Povezanost z Zemljo, starimi rituali in uporaba naravnih materialov.

ARHITEKTURA

Nacionalna knjižnica Riga
Priporoča: Simona
Fokus: **oblika ledene gore, znanje v njej**
Stavba opozarja na okolje, ki izginja, in na taljenje ledenikov. Znanje, ki ga hrani, lahko pomaga pri ohranjanju okolja.

POGLAVJE 10

Viri, orodja in branje naprej

Orodja

- Alexandra Papademetriou: *The Degrowth Toolbox for Artistic Practices* – degrowthtoolbox.net
- Doughnut Economics Action Lab (DEAL) – doughnuteconomics.org; *Doughnut Design for Business*
- STAGES Doughnut Workshop – sustainablestages.eu
- Inštitut za politično ekologijo: Degrowth Donut – ipe.hr
- Wuppertal Institute / Greenstage: SAPA in Zero Waste Stage Toolbox – greenstage.eu
- Motovila in Umanotera: Pospeševalnik zelenih veščin v kulturi, kalkulator ogljičnega odtisa – motovila.si
- Creative Carbon Scotland / Culture for Climate Scotland: orodja za okoljsko poročanje – cultureforclimate.scot
- Post Growth Institute: Living Post Growth – postgrowth.org; Post Growth Guide – postgrowthguide.com

Izbor literature Policy Laba (april 2025)

Temelji odrasti

- D'Alisa, G., Demaria, F., Kallis, G. (ur.) (2015): *Degrowth: A Vocabulary for a New Era*. Routledge. Slov.: *Odrast: besednjak za novo dobo*, Studia humanitatis, 2019.
- Hickel, J. (2020): *Less is More: How Degrowth Will Save the World*.
- Schmelzer, M., Vetter, A., Vansintjan, A. (2022): *The Future is Degrowth*. Verso.
- Kallis, G., Paulson, S., D'Alisa, G., Demaria, F. (2022): *Zagovor odrasti*. Inštitut za ekologijo, Inštitut Časopis za kritiko znanosti.
- Horvat, V., Pukanić, L. (ur.) (2025): *Post-Growth Future(s): New Voices, Novel Visions*. IPE Zagreb.
- Kallis, G. et al. (2025): Post-Growth: The Science of Wellbeing within Planetary Boundaries. *The Lancet Planetary Health* 9(1).
- Slameršak, A. (2018): Odrast, za dostojno življenje v okviru planetarnih omejitev. *Časopis za kritiko znanosti* 46(273).
- Pistotnik, A. (2018): Uvod v odrast. *Časopis za kritiko znanosti* 46(273).

Odrast v kulturi

- Boned, S. B., Hiršenfelder, I. (ur.) (2021): *Degrowth and Progress*. L'Internationale Online.
- Petrešin-Bachelez, N., Oprea, C., Narula, M. (2021): Where Are We Going? – Degrowth and Arts Ecosystem.

- De Santo, M. K., Domptail, S. E. (ur.) (2023): *Degrowth, Decolonization and Development*. Springer.
- Meissner, M. (2021): Towards a cultural politics of degrowth. *Journal of Political Ecology* 28(1).
- Pranjić, K., Purg, P. (2023): Spreminjanje imaginarija napredka in rasti v avantgardnih in intermedijskih umetniških praksah. *Primerjalna književnost* 46(3).
- Weber, S. (2024): Trajnost in odrast v Muzeju novejše zgodovine Celje. *Etnolog* 34.
- STAGES: delavnice SNG Maribor (2023, 2024) in HNK Zagreb (2023) – sustainablestages.eu

Organizacije onkraj rasti

- Hinton, J. (2021): Five Key Dimensions of Post-Growth Business. *Futures* 131.
- Banerjee, S. B. et al. (2021): Theoretical Perspectives on Organizations and Organizing in a Post-Growth Era. *Organization* 28(3).
- Johanisova, N. et al. (2013): Social Enterprises and Non-Market Capitals. *Journal of Cleaner Production* 38.
- Victor, P. A. (2019): *Managing Without Growth*. Edward Elgar.

Branje o počitku in izčrpanosti (iz poročila festivala SPA)

- Kunst, B. (2015): *Artist at Work: Proximity of Art and Capitalism*. Zero Books.
- Hersey, T. (2022): *Rest is Resistance*.
- Odell, J.: *How to Do Nothing*; *Saving Time*.
- The Care Collective (2020): *The Care Manifesto*.
- Han, B.-C. (2015): *The Burnout Society*.
- Raes, B. (2014): Radiantly burning out and stacking stones.
- Tanzfabrik Berlin: Pause as Resistance; Arts Wellbeing Collective.